

INVESTICE DO ROZVOJE VZDĚLÁVÁNÍ

TENTO PROJEKT JE SPOLUFINANCOVÁN EVROPSKÝM SOCIÁLNÍM FONDEM A STÁTNÍM ROZPOČTEM ČESKÉ REPUBLIKY.

ČESKÝ JAZYK V MINULOSTI

PAVLÍNA KULDANOVÁ

PODPORA TERCIÁRNÍHO VZDĚLÁVÁNÍ
STUDENTŮ SE SPECIFICKÝMI
VZDĚLÁVACÍMI POTŘEBAMI
NA OSTRAVSKÉ UNIVERZITĚ V OSTRAVĚ

CZ.1.07/2.2.00/29.0006

OSTRAVA, ZÁŘÍ 2013

Studijní opora je jedním z výstupu projektu ESF OP VK.

Číslo Prioritní osy:	7.2
Oblast podpory:	7.2.2 – Vysokoškolské vzdělávání
Příjemce:	Ostravská univerzita v Ostravě
Název projektu:	Podpora terciárního vzdělávání studentů se specifickými vzdělávacími potřebami na Ostravské univerzitě v Ostravě
Registrační číslo projektu:	CZ.1.07/2.2.00/29.0006
Délka realizace:	6. 2. 2012–31. 1. 2015
Řešitel:	PhDr. et PhDr. Martin Kaleja, Ph.D.

Tento projekt je spolufinancován Evropským sociálním fondem a státním rozpočtem České republiky.

Název: Český jazyk v minulosti
Autor: Mgr. Pavlína Kuldanová, Ph.D.

Studijní opora k inovovanému předmětu: *Vývoj českého jazyka (KCD/3RCJA, KCD/33RJA)*

Jazyková korektura nebyla provedena, za jazykovou stránku odpovídá autor.

Recenzent: *prof. PhDr. Jana Svobodová, CSc.*
katedra českého jazyka a literatury s didaktikou
Pedagogická fakulta Ostravské univerzity

© Mgr. Pavlína Kuldanová, Ph.D.
© Ostravská univerzita v Ostravě
ISBN 978-80-7464-479-5

OBSAH:

Úvod.....	6
1 Stará čeština – úvod ke studiu.....	9
1.1 Periodizace vývoje českého jazyka.....	10
1.2 Poznání jazyka nejstarších dob.....	10
1.3 Slovanská jazyková rodina.....	11
1.3.1 Slovanské jazyky.....	12
1.4 Vývoj pravopisných systémů.....	14
1.4.1 Pravopis primitivní.....	14
1.4.2 Spřežkový pravopis.....	16
1.4.3 Diakritický pravopis.....	20
1.4.4 Bratrský pravopis.....	22
1.4.5 Pravopis novočeský. Úpravy pravopisu za národního obrození.....	24
Shrnutí kapitoly.....	27
2 Praslovanština.....	31
2.1 Kdo hovořil praslovanštinou?.....	32
2.2 Kde se hovořilo praslovanštinou?.....	32
2.3 Kdy se hovořilo praslovanštinou?.....	33
Shrnutí kapitoly.....	34
3 Staroslověnština.....	37
3.1 Cyrilometodějská mise.....	38
3.2 Problémové otázky při studiu dějin stsl.....	44
3.3 Staroslověnština různých redakcí (typů); církevní slovanština.....	44
3.4 Staroslověnské památky z moravského a českého období.....	44
3.5 Oživení staroslověnské vzdělanosti za doby vlády Karla IV.	47
Shrnutí kapitoly.....	50
4 Historická vývojová období češtiny.....	53
4.1 Stará raná čeština. Počátky existence českého jazyka – „doba přípravná“.....	55
4.2 Čeština 14. století (rozmach spisovné češtiny ve 14. století).....	57
4.3 Čeština doby husitské.....	59
4.4 Humanistická čeština.....	62
4.5 Čeština pobělohorská (barokní).....	63
4.6 Čeština doby národního obrození.....	65
Shrnutí kapitoly.....	67
5 Vývoj hláskosloví.....	69
5.1 Hláskosloví pozdní praslovanštiny.....	71
5.2 Pračeské změny (10. století).....	72
5.3 Hláskové změny v období od konce 10. do konce 14. století.....	73
5.4 Hláskové změny v období od konce 14. do konce 16. století.....	74
Shrnutí kapitoly.....	75
6 Staročeská deklinace.....	77
6.1 Druhy deklinací.....	78
6.1.1 Vznik adjektivní (složené) deklinace.....	78
6.2 Jmenné gramatické kategorie.....	78
6.3 Jmenné deklinační typy.....	79

6.4	Vývoj o-kmenové deklinace.....	81
	Shrnutí kapitoly	82
7	Staročeská konjugace.....	85
7.1	Gramatické kategorie sloves	86
7.1.1	Osoba.....	86
7.1.2	Číslo	87
7.1.3	Čas.....	87
7.1.4	Způsob.....	88
7.1.5	Rod slovesný	88
7.1.6	Vid.....	88
7.2	Vývoj slovesných tříd a typů.....	89
	Shrnutí kapitoly	91

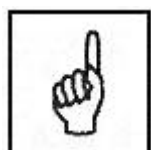
Vysvětlivky k používaným symbolům

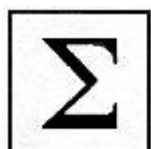
Průvodce studiem – vstup autora do textu, specifický způsob kterým se studentem komunikuje, povzbuzuje jej, doplňuje text o další informace.

Příklad – objasnění nebo konkretizování problematiky na příkladu ze života, z praxe, ze společenské reality apod.

K zapamatování

Shrnutí – shrnutí předcházející látky, shrnutí kapitoly.

Literatura – použitá ve studijním materiálu, pro doplnění a rozšíření poznatků.

Kontrolní otázky a úkoly – prověřují, do jaké míry studující text a problematiku pochopil, zapamatoval si podstatné a důležité informace a zda je dokáže aplikovat při řešení problémů.

Úkoly k textu – je potřeba je splnit neprodleně, neboť pomáhají k dobrému zvládnutí následující látky.

Korespondenční úkoly – při jejich plnění postupuje studující podle pokynů s notnou dávkou vlastní iniciativy. Úkoly se průběžně evidují a hodnotí v průběhu celého kurzu.

Otázky k zamyšlení

Část pro zájemce – přináší látku a úkoly rozšiřující úroveň základního kurzu. Pasáže i úkoly jsou dobrovolné.

Úvod

Studijní opora *Český jazyk v minulosti* je určena všem studentům předmětu **Vývoj českého jazyka**, kteří by jednak měli získat základní povědomí o jednotlivých vývojových fázích češtiny, jednak by se měli seznámit alespoň s elementárními základy historické mluvnice. Obojí je nutné pro pochopení současného stavu českého jazyka (zejména roviny hláskoslovné a morfologické) i jeho rozvrstvení na varianty spisovné a nářeční.

Opора byla vytvořena jako podpůrný učební text, jako osnova pro opakování nebo samostudium, které však musí být založeno na kvalitní odborné literatuře (vhodné dostupné tituly jsou uvedeny u jednotlivých kapitol). Podrobněji jsou zde proto představeny pouze etapy předhistorického (tj. písemně nedoloženého) vývoje, s nimiž se naši studenti neseznamují v samostatném předmětu, ale které jsou pro pochopení historických a jazykových souvislostí nezbytné, a o obdobích historických (tj. doložených písemnými památkami) a základech gramatiky je pojednáno formou stručných přehledů, výčtů nebo poznámek – chceme tím studenty přivést k serióznímu proniknutí do dané problematiky za pomoci existujících obsahově hodnotných odborných zdrojů.

Vývojová linie českého jazyka je nastíněna od fáze pračeské po dobu národního obrození (po kodifikaci novodobé spisovné češtiny Josefem Dobrovským), gramatická část přináší poznámky k hláskosloví, deklinaci a konjugaci. Úvodní pasáže jsou věnovány praslovanštině, jazyku, z něhož se vyvinuly všechny jazyky slovanské, a také staroslověnštině, prvnímu spisovnému slovanskému jazyku.

Po prostudování textu budete znát:

- genezi slovanských jazyků z praslovanštiny,
- etapy vývoje českého jazyka,
- nejdůležitější hláskoslovné změny od pozdně praslovanského období po 16. století,
- základy staročeské deklinace jmen,
- základy staročeské konjugace.

Získáte:

- přehled o předhistorickém a historickém vývoji češtiny,
- hlubší povědomí o příbuznosti slovanských jazyků,
- elementární základy historické mluvnice.

1 Stará čeština – úvod ke studiu

V této kapitole se dozvíte:

- jakými etapami prošel vývoj českého jazyka,
- metody poznání předhistorického stavu jazyka,
- rozdělení současných slovanských jazyků, které je výsledkem nářečního štěpení praslovanštiny,
- základní informace o jednotlivých grafických soustavách užívaných pro zápis češtiny.

Po jejím prostudování byste měli být schopni:

- vysvětlit, jakými způsoby poznáváme stav jazyka z období, která nejsou doložena písemnými památkami,
- vyjmenovat etapy vývoje českého jazyka,
- vysvětlit pojem slovanská jazyková rodina, dělení slovanských jazyků do tří skupin a vyjmenovat tyto jazyky,
- charakterizovat pravopisné systémy češtiny od počátků do současnosti.

Klíčová slova kapitoly: periodizace vývoje, pračeština, rekonstrukce, bohemismy, bohemika, glosy, přípisky, slovanská jazyková rodina, slovanské jazyky, praslovanština, pravopis primitivní, pravopis spřežkový, pravopis diakritický, pravopis bratrský, pravopis novočeský.

Průvodce studiem

Abychom dobře porozuměli tomu, z čeho a jak se vyvinul český jazyk, kdo jsou jeho nejbližší příbuzní a čím je toto příbuzenství dáno, a abychom dovedli číst staročeské památky v původních grafických zápisech, je nutné prostudovat tyto úvodní pasáže. Připraví vás na četbu dalších kapitol!

Před započítím studia vývoje českého jazyka a základů jeho historické gramatiky je zapotřebí podniknout jistou „předpřípravu“ – nastínit alespoň krátce jeho **vývoj předhistorický**, tedy takový, jenž není doložen písemnými

památkami, představit češtinu v kontextu ostatních **slovanských jazyků**, poněvadž celá tato jazyková skupina se vyvinula z jednoho společného základu, a seznámit se s **pravopisnými soustavami**, které se od nejstarších dob užívaly pro zápis češtiny, abychom byli schopni číst staročeské památky v původním grafickém zápisu.

1.1 Periodizace vývoje českého jazyka

Dějiny českého jazyka jsou dlouhé více než tisíc let, během nichž se původní pouze mluvený slovanský dialekt postupně vyvinul ve vyspělý národní spisovný jazyk s bohatým písemnictvím. Tento postupný vývoj probíhal v následujících etapách:

- období pračeské (pračeština): 10. stol.–pol. 12. stol. (předhistorický vývoj);
- stará raná čeština (počátky existence českého jazyka, „přípravné“ 12.–13. století);
- čeština 14. století (první velký rozkvět českého jazyka);
- čeština doby husitské: konec 14.–konec 15. stol.;
- humanistická čeština (veleslavínská): 16. stol.–poč. 17. stol.;
- pobělohorská čeština (barokní): pol. 17. stol.–konec 18. stol.;
- nová čeština – od národního obrození do současnosti: období obrozenecké češtiny od konce 18. stol. do 40. let 19. stol., čeština 2. pol. 19. stol., čeština 20. století.

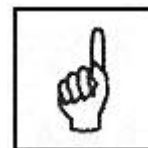
Úroveň jazyka v jednotlivých obdobích vždy odrážela politický a společenský vývoj v českých zemích – když byly poměry příznivé, rozvíjel se a vzkvétal i jazyk a literatura jím psaná, pokud však byla společnost zasažena nepokoji či válkami nebo byly podmínky pro uplatnění jazyka ve všech jeho funkcích nepříznivé, čeština stagnovala.

1.2 Poznání jazyka nejstarších dob

Nejstarší české souvislé texty pocházejí z 13. století; stav jazyka od přelomu 13. a 14. století tedy máme možnost poznávat z dochovaných památek literární i neliterární povahy. Jak ovšem zjistíme podobu staršího jazyka – z období, kdy neexistují písemné památky, nebo jsou pouze sporadické?

Pro dobu 11. až 13. století jsou hlavním zdrojem poznání češtiny (zejm. jejího hláskosloví a tvoření slov) **nesouvislé neliterární památky**:

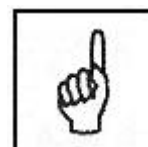
- **bohemismy** (české hláskové, morfologické nebo lexikální prvky ve staroslověnských nebo církevněslovanských textech);
- **bohemika** (česká osobní a místní vlastní jména nebo nepřeložitelná apelativa v cizích, nejčastěji latinských textech);
- **glosy** (pokusy o překlad slov, později delších úryvků cizojazyčného textu; překlad nebo vysvětlivka k textu na jeho okraji nebo nad příslušným řádkem);
- **přípisky** (krátké české poznámky, záznamy, nesouvisející s cizojazyčným textem).

Jazyk staršího období, předhistorického – **pračeského** (od konce 10. století do poloviny 12. století), v němž čeština již existovala jako samostatný útvar odlišený od ostatních slovanských jazyků, ale z něhož nemáme žádné písemné záznamy, poznáváme pomocí **rekonstrukce**. Rekonstrukce pračeštiny se provádí **srovnáváním** (komparací):

a) nejstarších fází příbuzných jazyků (západoslovanských i ostatních slovanských jazyků); rekonstrukce je usnadněna tím, že existuje historicky doložený časově paralelní stav, a to v textech staroslověnských, proto ji lze považovat za spolehlivou;

b) teritoriálních dialektů (dnešních i dřívějších), které odrážejí způsob šíření jazykových změn: některé změny ze středočeského kulturního centra „nedorazily“ do vzdálenějších oblastí, na okrajová území, proto jsou v nich zachovány starší formy (např. neprovedení změn $ú > ou$ (múka) nebo $ý > ej$ (strýc) na východní Moravě).

1.3 Slovanská jazyková rodina

Srovnáváním jevů v různých slovanských jazycích byly zjištěny velké shody. Jak je možno tyto společné rysy vysvětlit?

Obecně se pro objasnění blízkosti různých jazyků nabízí dvojí odpověď:

a) Shody pocházejí ze společného základu – „prajazyka“, z něhož se jednotlivé jazyky postupně různě vyvíjely. Takováto jazyková společenství nazýváme **jazykovými rodinami** (např. románské jazyky tvoří rodinu, vyvinuly se z vulgární latiny).

b) Shody vznikly sekundárně, sblížením jazyků (vyvolaným územní souvislostí, kulturními nebo politickými poměry). Tato jazyková seskupení označujeme jako **jazykové svazy** (např. balkánský svaz tvoří bulharština, makedonština, albánština, rumunština, řečtina).

Výrazná podobnost slovanských jazyků se projevuje ve slovní zásobě (mají společných téměř 2000 výrazů základního slovního fondu), stejné prvky nacházíme také v deklinaci a konjugaci. Shod přibývá tím více, čím dále jdeme do minulosti. Prokazatelně se vyvinuly z jediného jazyka, slovanského prajazyka – **praslovanštiny**; tvoří jazykovou **rodinu**.

Příklad lexikálních shod mezi slovanskými jazyky

<i>čeština</i>	<i>slovenština</i>	<i>polština</i>	<i>ruština</i>	<i>slovinština</i>
člověk	človek	człowiek	человек	člověk
matka	matka	matka	мать	mati
kráva	krava	krowa	корова	krava
květ	kvet	kwiat	цвет	cvet
dlouhý	dlhý	długi	долгий	dolg
bílý	biely	biały	белый	bel
pět	pät	pięć	пять	pet
žít(i)	žit	żyć	жить	živet
jíst(i)	jest	jeść	есть	jesti

Část pro zájemce

Uveďte další příklady shod ve slovní zásobě v uvedených slovanských jazycích, případně i dalších, které ovládáte.

1.3.1 Slovanské jazyky

Nejčastějším (i když ne jediným) kritériem pro třídění slovanských jazyků je zohlednění dávného průběhu „nářečního štěpení praslovanštiny“ (o něm podrobněji v 2. kap.), jehož důsledkem je **dělení těchto jazyků do tří větví** – západoslovanské, východoslovanské a jihoslovanské. V následujícím přehledu uvádíme současné slovanské spisovné jazyky, u západní větve se zmiňujeme také o dvou mrtvých (tzn. již neužívaných) nespisovných jazycích, stranou

ponecháváme současné nespisovné slovanské jazyky i spisovné mikrojazyky („malé“ jazyky).

Západoslovanské:

- čeština;
- slovenština;
- polština;
- horní a dolní lužická srbština (užívají ji zbytky slovanského obyvatelstva na německém území v okolí měst Budyšín/Bautzen a Chotěbuz/Cottbus);

pozůstatky jazykové větve pomořských Slovanů:

- kašubština (její nejvýchodnější varianta, oblast jižně od Gdaňska; Kašubové přijali polštinu za svůj spisovný jazyk, kašubština bývá hodnocena buď jako soubor dialektů polského jazyka, nebo jako samostatný jazyk);
- severní (pomořská) slovinština (vymřelá; mluvilo se jí do 2. světové války v několika vesnicích v Pomořanech u Baltského moře);
- polabština (polabská drevjanština) – jazyk polabských Drevjanů (vymřelá; nejzápadnější pozůstatek této jazykové větve, mluvilo se jí do poloviny 18. stol. v několika vesnicích na levém břehu Labe v okolí Lümburku v hannoverské provincii, je dochována pouze v nedokonalých zápiscích německých zájemců o folklor).

Východoslovanské:

- ruština;
- běloruština;
- ukrajinština.

Jihoslovanské:

- bulharština;
- makedonština;
- slovinština;
- srbština;
- chorvatština;
- bosensština.

Úkoly k textu

Přiřaďte jednotlivé slovanské jazyky k současným evropským státům, na jejichž území se používají. Řešení je uvedeno na konci 1. kapitoly za doporučenou literaturou.

1.4 Vývoj pravopisných systémů

Pro zápis českých textů se od nejstarších dob používalo písmo latinské, **latinka**, která však v sobě skrývala jednu velkou nevýhodu – obsahovala méně písmen, než měla čeština hlásek (neoznačovala zejména dlouhé samohlásky a měkké souhlásky). S touto nedostatečnou nabídkou grafémů se museli písaři nějak vyrovnat, a proto postupně grafický zápis zdokonalovali – během vývoje se vystřídaly tyto soustavy:

- jednoduchý, tzv. primitivní pravopis,
- spřežkový pravopis,
- diakritický pravopis,
- bratrský pravopis,
- novočeský pravopis.

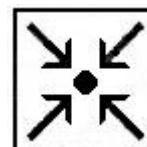
1.4.1 Pravopis primitivní

Nejstarší texty (nesouvislé typu glos nebo přípisků i souvislé), které vznikly do konce 13. století, jsou zapsány **latinkou bez úprav**, tedy pravopisem **jednoduchým** neboli **primitivním**.

Menší repertoár písmen latinské abecedy způsoboval nejednoznačnost zápisu, protože některé grafémy musely nutně zachycovat více hlásek, např. písmeno *c* mohlo označovat hlásky *c*, *k* i *č*, písmeno *z* označovalo hlásky *z*, *ž*, *c*, *č*, *s*, *š* apod.; současně se neustálenost a nesystémovost pravopisu projevovala i tím, že jedna hláska mohla být zapsána různými písmeny, např. *c*, *z*, i *s* označovalo hlásku *c*.

Tímto pravopisem je zaznamenána i první dochovaná souvislá česká věta, která byla na počátku 13. stol. připsána do latinské zakládací listiny litoměřické kapituly (jež pochází z roku 1057).

PaueI dal geft plofcoucih zemu
 Wlah dal geft dolaf zemu bogu
 i fuiatemu ſcepanu ſe duema
 duſnicoma bogucea a ſedlatu

Český přípisek v latinské zakládací listině litoměřické kapituly, poč. 13. stol.

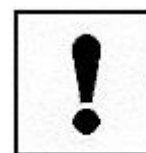
(Převzato z: PORÁK, J. *Chrestomatie k vývoji českého jazyka*. Praha: SPN, 1979, s. 31.)

Přepis do současné grafiky by vypadal takto:

*Pavel dal jest Ploskovicích/Ploškovicích zem' u,
 Vlach dal jest Dolas/Dolás zem' u bogu
 i sv'atému Ščepánu se dvěma
 dušníkoma, Bogučejú/Bogučea a Sedlatú/Sedlatu.*

Úkoly k textu

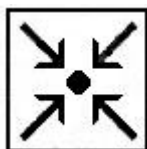
1. V odborné literatuře nastudujte podrobnější charakteristiku primitivního pravopisu a vyhledejte v ní příklady glos zapsaných tímto způsobem. (Ke studiu staročeských grafických soustav doporučujeme zejm. tyto tituly: KRÍSTEK, V. Staročeské pravopisné systémy. In: BĚLIČ, J., KAMIŠ, A., KUČERA, K. *Malý staročeský slovník*. Praha: SPN, 1978, s. 693–698. (Elektronická verze dostupná na stránkách Vokabuláře webového, viz http://vokabular.ujc.cas.cz/informace.aspx?t=MSS_Dodatek&o=slovníky.) PLESKALOVÁ, J. *Stará čeština pro nefilology*. Brno: MU, 2001.)
2. Na základě srovnání ukázky první dochované souvislé české věty a jejího přepisu do současné grafiky určete základní rysy primitivního pravopisu.

Nevýhodnost tohoto způsobu zápisu se písaři snažili překonat tím, že pro hlásky, které latina neměla, začali užívat **grafických spřežek** – „spřáhnutí“, spojení dvou i více písmen pro zápis jedné hlásky. Zpočátku (do konce 13. stol.) byly spřežky sporadické, např. dlouhé samohlásky mohly být vyjádřeny zdvojením (*aa* = *á* ve slově *comaar*), hláska *ř* spřežkami *rs*, *rf* nebo *rz*, hláska

š spřežkou tvořenou dvěma *dlouhými s – ff*, až ve 14. stol. byly užívány systematicky.

Jako ukázkou textu zapsaného primitivním pravopisem s prvními znaky spřežek uvádíme skladbu *Slovo do světa stvořenie (Píseň ostrovskou)* z 2. poloviny 13. století. (pro hlásku š užíván grafém *ff*).

	[Z]louo do zveta ztworene v boštui zhowano, ief pro Euino zreffenie na zuet pozlano.	Slovo do světa stvořenie v božství schováno, jež pro Evino shřěšenie na svět posláno.
5	Devcie dreue porozenie ieft zveftouano, z Daidoua pocolenie bofki wzchouano.	Dievcě dřěve porozenie jest zvěstováno, z Davidova pokolenie božsky vzchováno.
10	Ot nehofe naffe ckrenie imenem nazuano, pro drahe naffe zpazenie fydom prodano.	Ot něhože naše kršćenie jmenem nazváno, pro drahé naše spasenie židóm prodáno.
15	I pro naffe uicupenie na zmirt prodano, iehos nam zlaune wzcreffenie wezele dano.	I pro naše vykúpenie na smirt prodáno, jehož nám slavné vzkřiešenie vesele dáno.

Slovo do světa stvořenie (Píseň ostrovská), 2. pol. 13. stol.

(Převzato z: PORÁK, J. *Chrestomatie k vývoji českého jazyka*. Praha: SPN, 1979, s. 32.)

1.4.2 Spřežkový pravopis

Jak bylo řečeno výše (v kap. 1.4.1), od počátku 14. stol. se začalo systematicky užívat **spřežek**, spojení dvou i více písmen pro zápis hlásek, které se nevyskytovaly v latině. V průběhu 14. stol. se vystřídal dva spřežkové systémy, starší (první) a mladší (druhý).

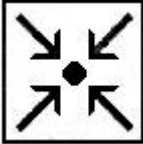
Starší spřežkový pravopis se užíval od začátku 14. stol. do zhruba 30.–40. let 14. stol., byl propracovaný zejména v tom, že důsledně odlišoval sykavky ostré a tupé (*s – š, z – ž, c – č*):

s se zapisovalo spřežkou *zz*,

š se zapisovalo jako *f* nebo *ff*,

c se zapisovalo spřežkou *cz*,
 č se zapisovalo spřežkou *chz*,
 z se zapisovalo písmenem *z*,
 ž se zapisovalo písmenem *s*.

Uplatnil se např. v nejstarších dochovaných veršovaných legendách nebo v nejstarších rukopisech Alexandreidy.

<p>[1a] Had zzie rozhnýewaw w zwey chlipie, puzztý zzie nan welmi zzipie; nemoh zzamomu nýcz zzdýetý, zgiedowi gmú geho dýetý.</p>	<p>Had sě rozhněvav v svéj chlipě, pusti sě naň velmi sípě; nemoh samomu nic sdiati, zjědowi jmu jeho děti.</p>	
<p>5 Wzplaca otecz, wzkuieli matka. Viz se kasdý, kak iezt wratka zzeho zzwiewa chzezt hi chwala, kak iezt na male pozztala chzaka sscariotckě wlawztý.</p>	<p>Vzplaka otec, vzkvieli matka. Vizže každý, kak jest wrátka seho světa čest hi chwála, kak jest na mále postála čáka škariotcké vlasti!</p>	
<p>10 Znamenaymý prsi tom z wlawztý, ies zzie zztalo w Chzechach nenýe, gdes prsiwuzných kralow nenýe. Pochznucz ot Prsiemyzla krale, kak ho zžyn, kak wnuk na male</p>	<p>Znamenajmy při tom zvlasti, jež sě stalo v Čechách nenie, gdež přiwuzných králów nenie. Počnúc ot Přemyzla krále, kak ho syn, kak vnuk na mále</p>	
<p>15 zzie ýžzů zzbýli na zzem zzwietýe; pozzledný býł gefchze dýetýe, pochzen zzie sšchzedr hi udaten a ýzza zzwým ľudem pozztaten, wšfaks nemohl toho usitý,</p>	<p>sě jsú sbyli na sem světě; posledni byl ješče dietě, počen sě ščedr hi udaten a jsa svým ľudem postaten, všakž nemohl toho užiti,</p>	
<p>20 muzzil u mladých dnech zznýtý. Kaks koli býł wšfěm powolil, wšfaks newinnýe zzwů krew prolil.</p>	<p>musil u mladých dnech sniti; kakž koli byl všěm povolil, všakž nevinně svů krew prolil.</p>	

Legenda o Jidášovi, poč. 14. stol.

(Převzato z: PORÁK, J. *Chrestomatie k vývoji českého jazyka*. Praha: SPN, 1979, s. 35.)

Celková složitost tohoto způsobu zápisu spolu s prosazující se asimilací znělosti přispěly k nahrazení této soustavy zápisem jednodušším – **mladším spřežkovým pravopisem**. Formoval se od přelomu 30. a 40. let 14. stol., ustálil se na počátku století 15., užíval se po celé toto století (souběžně s pravopisem diakritickým, viz níže) a některé jeho prvky ještě ve stoletích dalších.

Druhý spřežkový pravopis byl sice jednodušší pro zápis než spřežkový systém první, ale nebyl tak přesný – neodlišoval již ostré a tupé sykavky, ale usiloval o rozlišení znělých a neznělých hlásek (s – z, š – ž), např.:

hláska *z* se zapisovala písmenem *z*, stejně tak

hláska *ž* se zapisovala písmenem *z* (ale i spřežkou *zz*),

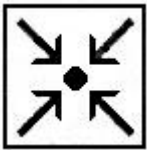
hláska *s* se zapisovala jako *s* nebo *f*,

hláska *š* jako *s*, *f* nebo *ff*,

hláska *c* se zapisovala spřežkou *cz*, stejně tak

hláska *č* se zapisovala spřežkou *cz* (ale i spřežkou *czz*).

Spřežkové grafické systémy stejně jako pravopis primitivní nebyly užívány ani jednotně, ani důsledně.

[1a] Poczyna sye kronyka czeska

Mnozy powyesty hledagy,
 w to<m> mudrze y dwornye czynie,
 ale ze swe zemye netbagy,
 5 tyem swoy rod sprostenstwym wynye.
 Neb by sie do nych ktere czty nadyely,
 swe by zemye knyhy gmyely,
 z nychz by swoy rod weŝŝ poznaly,
 odkud gfu przyŝly, wzwyedyely.

Dalimilova kronika, 1. pol. 14. stol.

(Převzato z: PORÁK, J. *Chrestomatie k vývoji českého jazyka*. Praha: SPN, 1979, s. 54.)

Dalimilova kronika, 1. pol. 14. stol.

(Převzato z: TICHÁ, Z. *Cesta starší české literatury*. Praha: Panorama, 1984. Obrazové přílohy za str. 96.)

Úkoly k textu

S pomocí odborné literatury nastudujte podrobnější charakteristiku obou typů spřežkového pravopisu a doložte si je příklady z ukázek *Legendy o Jidášovi a Dalimilovy kroniky*.

(Ke studiu staročeských grafických soustav doporučujeme zejm. tituly:

KŘÍSTEK, V. Staročeské pravopisné systémy. In: BĚLIČ, J., KAMIŠ, A., KUČERA, K. *Malý staročeský slovník*. Praha: SPN, 1978, s. 693–698. (Elektronická verze dostupná na stránkách Vokabuláře webového, viz

http://vokabular.ujc.cas.cz/informace.aspx?t=MSS_Dodatek&o=slovníky.)

PLESKALOVÁ, J. *Stará čeština pro nefilology*. Brno: MU, 2001.)

1.4.3 Diakritický pravopis

Na samém počátku 15. stol. (asi r. 1410) vznikl návrh na podstatné zjednodušení způsobu psaní – je obsažen v latinském traktátu *De orthographia bohemica*, jehož autorství je připisováno Janu Husovi. Podstatou bylo nahrazení spřežek **diakritickými** (tj. rozlišovacími) **znaménky** (ta se sice sporadicky objevovala již dříve, ale Hus je poprvé představil v uceleném systému); hlásky, pro něž latina neměla písmeno, navrhl zapisovat písmenem nejbližše příbuzným s diakritickým znaménkem:

tečka (punctus rotundus, tzv. „nabodeníčko krátké“) nad písmeny *c, s, z, d, t, n, a r* označovala dnešní souhlásky *č, š, ž, d', t', ň* a *ř*, tečka nad *l* označovala tehdejší variantu hlásky *l*, *l tvrdé* (tato původní tečka nad souhláskami – *ž, c* atd. – se záhy změnila v háček);

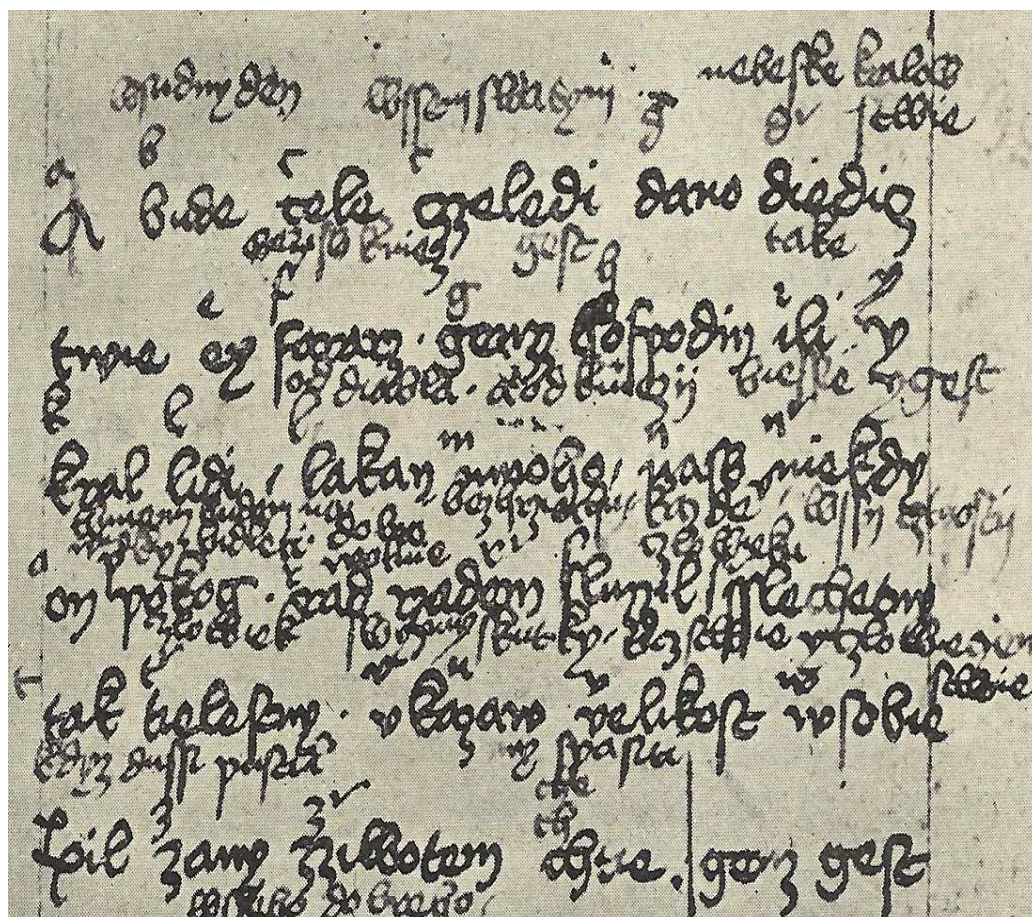
čárka nad samohláskami (punctus longus, virgula, tzv. „nabodeníčko dlouhé“) označovala jejich délku.

c) *Z Husovy Orthografie:*

	wfudny den	wffem fwatym	nebefke	kralowftwie		
a	b	c	č	d	ď	
A	bude	cele	czeledi	dano	diedicz	
		Gezifs kniez	geft	take		
	e	f	g	h	i	y
twie	ey	fararz	genzz	Hofpodin	ili	y
		od diabla a od kniezij	bieffe	ygeft		
k	l	l	m	n	ň	
kral	lidi	lakan	mnoho	nafs	niekdy	
wniem	bude na	dobrowolnie	bez hrziechu	kazde[mu]	czlowieku	wffy cztnoftij
wieky	bidleti					
o	p	r	ř	f	f'	
on	pokog	rad	rzadem	fluzzil	fflechetny	
	czlowiek	fwymy fkutky	bozftwie	y czlowieczentwie		
t	ť	v	v	w		
tak	tielefny	vkazaw	velikoft	wfobie		
kdyz	duffi	puftil		ny fpafiti		
			che			
x	z	ž	ch			
xil	zany	zziwotem	chtie			
	v súdný den	všem svatým	nebeské královstvie	Ježíš kněz	jest	
Přepis:	A bude celé čeledi	dáno dědictvie,	ej farář,	jenž Hospodin		
	také	od ďábla a od kněží	bieše i jest	v něm bude na věky bydleti		
	ili i král lidí	lákán mnoho nás	někdy on pokoj			
	dobrowolně bez hříechu	každému člověku vši ctností	člověk svými skutky	božstvie i člověčenstvie		
	rád řádem slúžil	šlechtný tak tělesný	ukázav velikost	v sobě		
	když duši pustil	ny spasiti	všeho dobrého			
	kšil za ny životem	chtě (jenž jest konec i počátek,	požehnaný na věky).			

P o z n. Petitem vtištěné řádky obsahují glosy k základnímu textu. — *ili* slovo církevně slovanské. — U *l* (*lakan*) zapomněl písař připojit diakritický znak nadřádkový. — *che* nad *ch* znamená název písmene. — *xil* příklad pro písmeno *x*, ač znělo slovo to *kšil* „kýchl“.

De orthographia bohémica – reprodukce Husovy abecedy, 15. stol.

(Převzato z: HAVRÁNEK, B. Vývoj spisovného jazyka českého. In: *Československá vlastivěda*. Řada II. Spisovný jazyk český a slovenský. Praha: Sfinx, 1936, s. 43.)

Jednoduchý a logický diakritický pravopisný systém se však prosazoval poměrně dlouho, zpočátku jej užívali pouze Husovi stoupenci (někdy ovšem nedůsledně), kdežto ostatní psali dále mladším spřežkovým pravopisem. Tato koexistence dvou grafických soustav trvala po celé 15. stol. až do zhruba poloviny 16. stol., kdy členové jednoty bratrské pravopis sjednotili.

Úkoly k textu

S pomocí odborné literatury nastudujte podrobnější charakteristiku diakritického pravopisu.

(Ke studiu staročeských grafických soustav doporučujeme zejm. tituly:

KŘÍSTEK, V. Staročeské pravopisné systémy. In: BĚLIČ, J., KAMIŠ, A., KUČERA, K.

Malý staročeský slovník. Praha: SPN, 1978, s. 693–698. (Elektronická verze dostupná na

stránkách Vokabuláře webového, viz

http://vokabular.ujc.cas.cz/informace.aspx?t=MSS_Dodatek&o=slovníky.)

PLESKALOVÁ, J. *Stará čeština pro nefilology*. Brno: MU, 2001.)

1.4.4 Bratrský pravopis

Názvem **bratrský pravopis** bývá označován upravený Husův diakritický pravopis, který začali v 16. stol. používat členové jednoty bratrské (zejména v textech vydávaných tiskem). Jejich úprava bývá vysvětlována jako jistý kompromis mezi oběma do té doby užívanými grafickými soustavami (spřežkovou a diakritickou), navíc čeští bratři zavedli i některá vlastní pravidla:

základem se stal pravopis **diakritický**, ze spřežkového byla ponechána spřežka *ff* pro hlásku *š*; po hláskách *c*, *z*, *s* zavedli psaní pouze *y* (*cyzý sýla*), hlásku *í* zapisovali grafémem *j*, hlásku *j* pak písmenem *g*, příp. *y* (*gegj = její*), hlásku *v* písmenem *w*, dvojhlásku *ou* jako *au*; byla také zdokonalena interpunkce.

Bratrský pravopis přetrval až do počátku národního obrození, kdy se stal východiskem pro pravopis novočeský.

Úkoly k textu

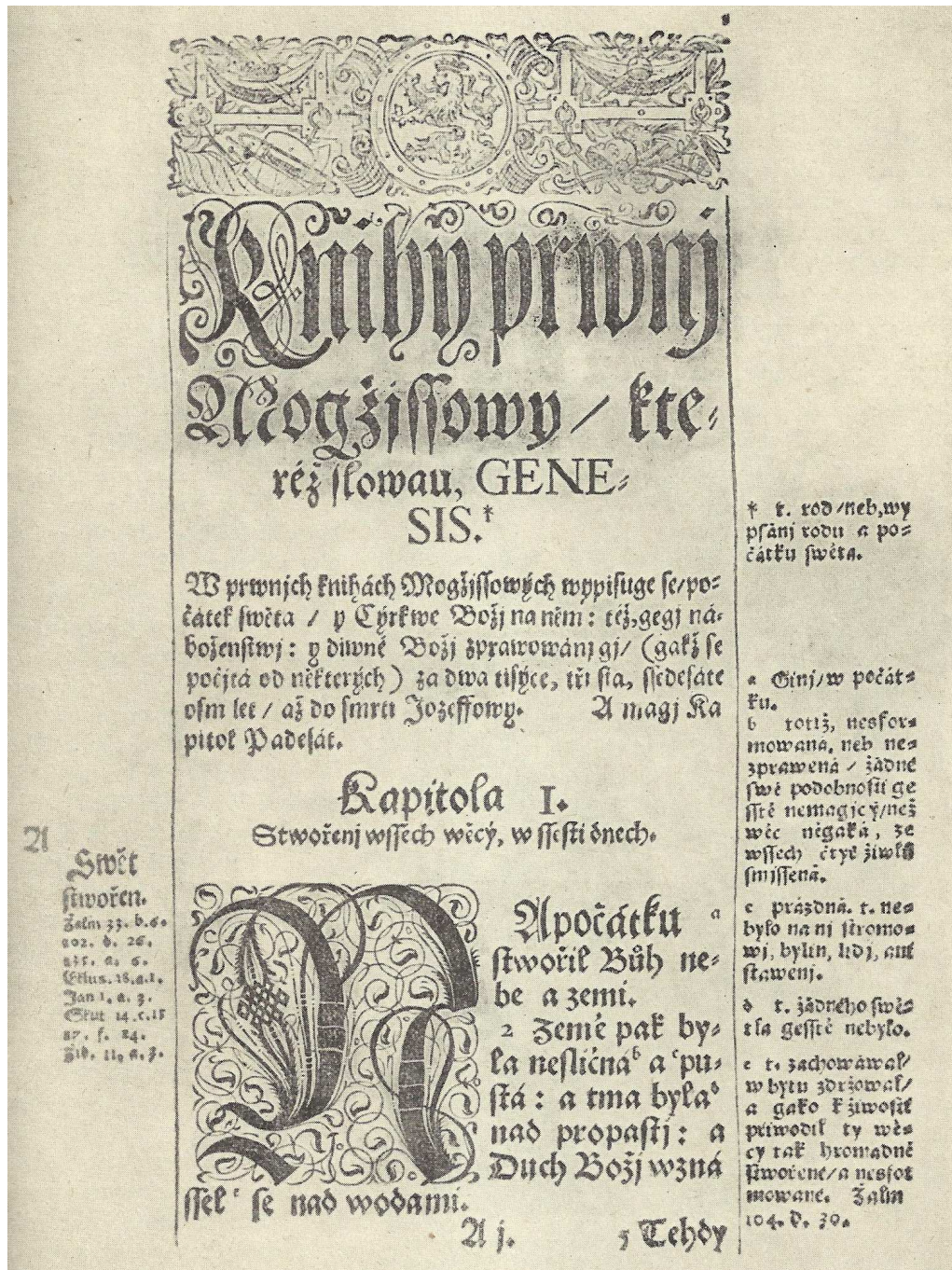
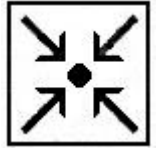
S pomocí odborné literatury nastudujte podrobnější charakteristiku bratrského pravopisu a doložte si je příklady z níže uvedené ukázky z Bible kralické.

(Ke studiu staročeských grafických soustav doporučujeme zejm. tituly:

KŘÍSTEK, V. Staročeské pravopisné systémy. In: BĚLIČ, J., KAMIŠ, A., KUČERA, K. *Malý staročeský slovník*. Praha: SPN, 1978, s. 693–698. (Elektronická verze dostupná na stránkách Vokabuláře webového, viz

http://vokabular.ujc.cas.cz/informace.aspx?t=MSS_Dodatek&o=slovníky.)

PLESKALOVÁ, J. *Stará čeština pro nefilology*. Brno: MU, 2001.)

Bible kralická, začátek 1. dílu, r. 1579

(Převzato z: HAVRÁNEK, B. Vývoj spisovného jazyka českého. In: Československá vlastivěda. Řada II. Spisovný jazyk český a slovenský. Praha: Sfinx, 1936, s. 61.)

1.4.5 Pravopis novočeský. Úpravy pravopisu za národního obrození

Novočeský pravopis se ustaluje v době národního obrození provedením několika úprav bratrského pravopisu. V průběhu 1. pol. 19. stol. byly změněny zejména tyto prvky bratrské grafiky:

úpravou analogickou, provedenou r. 1819 z popudu J. Dobrovského, bylo upraveno psaní *i/y* po *c, z, s* – po *c* se začalo psát pouze *i/í*, po *z* a *s* pak *i/í* nebo *y/ý* podle etymologie (např. *zisk, silný x syn, sýr*) nebo morfologické analogie (např. u substantiv v 1. pádě sg. *kosi* podle *páni*, ve 4. pádě *kosy* podle *pány*; adj. *psí, kozí, telecí*; slovesné přítomné tvary *mizím, prosím* atd.);

úpravou skladnou, připisovanou P. J. Šafaříkovi, bylo r. 1842 zavedeno psaní písmene *í* místo *j* a psaní *j* místo *g* nebo *y* (novočeské *její* = bratrské *gegj*);

poslední změny pravopisu byly prosazeny v r. 1849 – písmeno *w* bylo nahrazeno *v* a dvojhláska *au* znakem *ou* (odpovídajícím výslovnosti).

Od roku 1849 se již český pravopisný systém nemění, změnám podléhají pouze některá pravopisná pravidla (r. 1902 byla vydána první Pravidla českého pravopisu za redakce Jana Gebauera, a to pod názvem *Pravidla hledící k českému pravopisu a tvarosloví s abecedním seznamem slov a tvarů*).

Ukázka pravopisu na počátku národního obrození – před provedením úpravy analogické a skladné:

pasoti musy? A w prawdě, chudoba literatury
 Češské gest snad ta nejwěšší příčina, pro kterau
 Češský gazyl tak málo milownyků má. Gá soce
 se přiznávám, že o ceně gegy negsem posawad ce-
 le přestwědčen, ale mnjm, že, kdyby něco na nj
 bylo, gž dáwno bychom to na gewě widěli. Zo
 wjm, že Němcy gak saměmu gazylu twrdost pro
 mnohé spoluzwučky, tak literaturě tu nárannau
 chybu wystawugj, že až po tu dobu ani gedně
 knihy Češské newyšlo, kteráby něco nowého, ws-
 borno ho obsahowala. Wšsecko, co potud Čech
 dobře powěděl, buďto w německém gazylu powě-
 děl, buď to lépe powěděl Němcy nežli on, geli-
 kož literatura gegich Češkau, y w Čechách sa-
 mých, gž dáwno přewážila. Přidám y to, na
 čež sami Čehowé sobě nařklagj, že zwláště w
 technyckých slowech welký nedostatek trpj? Y ge-
 stliže tomu tak, gakož nelze pochybowati, tuž
 malý prospěch wčinj ten gazyl we filozofickém y ar-
 tyfickém uměnj; (widjte aspoň, že gá welice té
 nauze chtjm) od giných ale dwalektů (nářečj)
 Slowenských, aby sobě gich zapúgčil, (německá-
 by gen finých způsobila) neprospěge tjm mnoho,
 protože gim Čech předce rozuměti nebude. Tak
 weliká, hle, ležj klatba na tom, co Češského
 gest!

J. Jungmann: Rozmlouvání druhé o jazyce českém, r. 1803

(Převzato z: HAVRÁNEK, B. Vývoj spisovného jazyka českého. In: *Československá vlastivěda*. Řada II. Spisovný jazyk český a slovenský. Praha: Sfinx, 1936, s. 88.)

Úkoly k textu

S pomocí odborné literatury nastudujte podrobnější charakteristiku všech obrozenských pravopisných úprav.

(Ke studiu staročeských grafických soustav doporučujeme zejm. tituly:

KŘÍSTEK, V. Staročeské pravopisné systémy. In: BĚLIČ, J., KAMIŠ, A., KUČERA, K. *Malý staročeský slovník*. Praha: SPN, 1978, s. 693–698. (Elektronická verze dostupná na stránkách

Vokabuláře webového, viz

http://vokabular.ujc.cas.cz/informace.aspx?t=MSS_Dodatek&o=slovníky.)

PLESKALOVÁ, J. *Stará čeština pro nefilology*. Brno: MU, 2001.)

Část pro zájemce

Téma pravopisných soustav si můžete doplnit ukázkami jednotlivých typů, které ve své práci *Krátká historie národu, osvícení a jazyka* uvedl Josef Jungmann, a také úryvkem z textu Václava Hanky z r. 1817 *Pravopis český podle základu gramatyky Dobrovského, od jeho žáka Václava Hanky*.

UKÁZKY PRAVOPISU.

1. Starší orthografie.

Nenjt Včedník nad mistra, ani služebnjku nad pána svého. Dostit gest učednjku, aby byl gako mistr geho, a služebnjku, gako pán geho.

Písmo sv. 1786.

2. Bernolacká.

Než potupugte mogích si Ňenávistníci Rodencow,
Nezmernu proti nim w Srdci pukagte Zlobú.
Bar sa budú od wás wždi tupit, bar wždicki haňawat:
Predca budu welké Méno to Sláwi nosit.

Jan Holly 1841.

3. Analogická.

Slunce bledé je žalostně ukryvá,
W smutku je oblohy modro kalj,
Rozpuzený mrak blejky wyzjwá
Chřestného hromu hrúzy walj.

Čas. mus. 1827, 12.

4. Skladné.

Wlaštowičko oj ty rozmilá!
Ty jsi se k nám zas wrátila.
Powěz mi pak, odkud to wiš,
Že jaro zas tu máme již?

Padesáte bájek od V. Štulce.

Až jen Brit a Francauz o nás budau psáti,
Až i k nám je wšezwédawost zawede,
Snad nás lépe také budau znáti
Tu i onde naši sausedé.

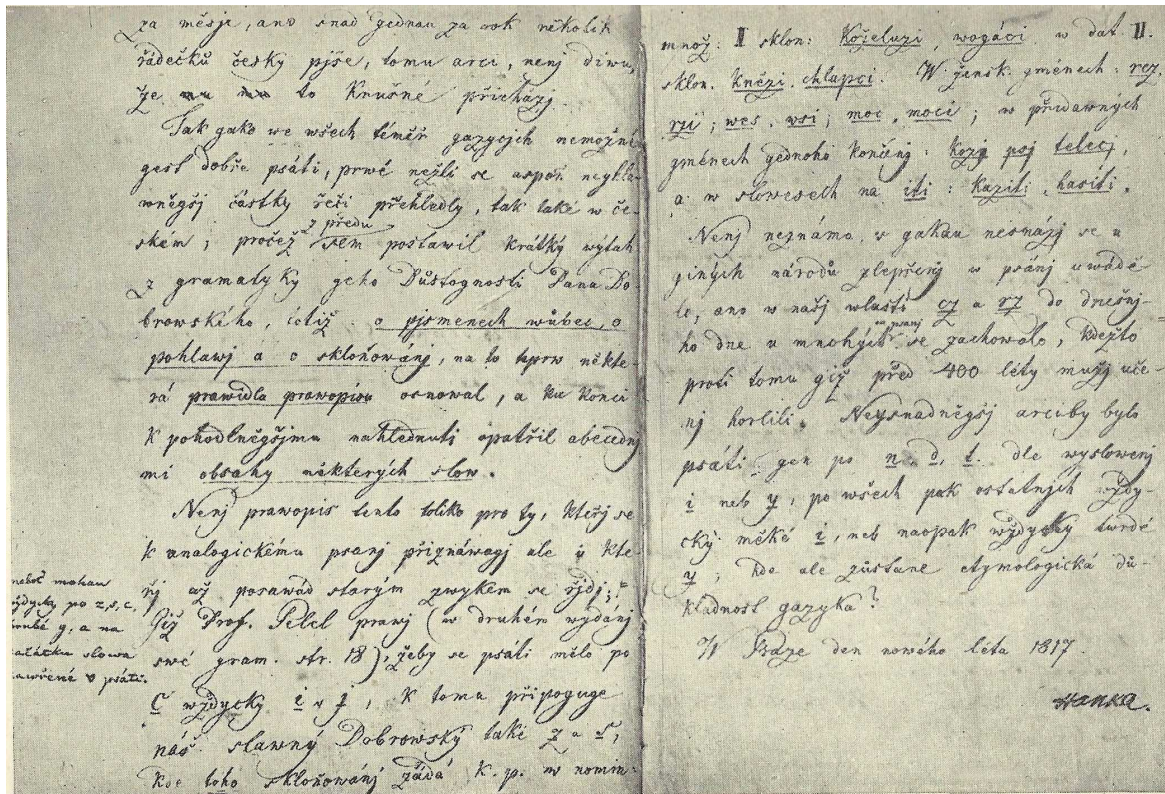
Fr. Lad. Čelakowský (1847).

Tam kde srdce láskou hoří,
Cnost kde s wírou bytuje,
Bratru oko w citu slzí,
Když se rmoutí, raduje —
Tam jest nebe, tam je slast,
Tam můj domow — moje wlast.

Václ. Horák (1847).

Neb kde strana jedna druhou hněte,
Tu nížádné z obou prospěch nevykvěte.
Obě zvolna slabnou,
Seslabnuvše chřadnou,
Chřadnouce pak umdlévají,
Vadnou, schnou, až opadají.

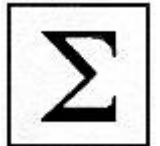
Melichar 1847.

Pravopis český podle základu gramatyky Dobrovského, od jeho žáka Václava Hanky
(Převzato z: HAVRÁNEK, B. Vývoj spisovného jazyka českého. In: Československá
vlastivěda. Řada II. Spisovný jazyk český a slovenský. Praha: Sfinx, 1936, s. 99.)

Shrnutí kapitoly

- Tisíc let dlouhé dějiny českého jazyka se dají rozčlenit do několika etap – období pračeské, období přípravné, čeština 14. století, čeština doby husitské, čeština humanistická, barokní a čeština doby nové.
- Stav jazyka v jednotlivých obdobích poznáváme z dochovaných literárních i neliterárních památek, jazyk období předhistorického pomocí rekonstrukce.
- Všechny slovanské jazyky se vyvinuly ze společného základu, praslovanštiny; tvoří jazykovou rodinu.
- Grafický systém češtiny se vyvíjel od pravopisu primitivního k pravopisu s přezřkovému a diakritickému, který prošel úpravou bratrskou v době humanistické a úpravami obrozeneckými v době nové.

Kontrolní otázky a úkoly:

1. Vyjmenujte etapy vývoje českého jazyka a časově je ohraničte.
2. Vysvětlete, co jsou bohemismy, bohemika, glosy a přípisky.
3. Na jakém základě proběhla rekonstrukce pračeštiny?
4. Vysvětlete pojem „slovanská jazyková rodina“ a vyjmenujte všechny dnešní slovanské jazyky včetně jejich zařazení do tří skupin (větví).
5. Vyjmenujte jednotlivé pravopisné systémy, které se v průběhu vývoje češtiny užívaly pro její zápis, a charakterizujte je.

Úkoly k textu

1. U níže uvedených ukázek textů určete, jakým typem pravopisu byly napsány. Řešení je uvedeno na konci kapitoly za doporučenou literaturou.

A)

Poŕluchay mne tuto ŕŕada,
 tot geŕt moge prwnye rada :
 gmyeg dwor ſwoy po knyefky wnadye,
 ſwe flechtycze gmyey w ſwey radye;
 5 choway ſſye obogetnykow,
 hoſpodnye czſty proradnykow!
 Ty toho gſſu obyceze:
 oko ſye gych wezdy ſmyegie,
 iazyk gmagy wnyz mecz w ſſobye,
 10 genz ſſecze ſtranye na oby.
 Z chlapieho rzada nykoly
 ygednoho w czefſt newoly;
 nebo chlap kdyz yeſt powyſſen,
 neſnadnye bude wtyſſen.

B)

Znamenaymŕ prſitom zwlazztŕ
 Ieſ zzie zztalo wehzechach nenŕe
 Gdeſ prſiwuznych kralow nenŕe
 Pochznucz ot prſiemŕzzla krale
 Kak ho zzŕn kak wnuk na male
 Zzieŕy zzu zzhŕli na zzem zzwietŕe
 Pozzlednŕ bŕl gefchze dŕyete
 Pochzen zzie ſſchzedr hŕ udaten
 Aŕzza zzwŕm liudŕm pozztaten
 Wſſaks nemohl toho uſitŕ
 Muzzil umladŕych dnech zznŕtŕ

C)

draſie uŕcupitŕ nebefa dens
 otuoriti aſuim tyelem ob
 dariti Chuala tobie bofe
 ztoho yefe cynis dŕuuou
 mnoho dŕunu mochu flo
 ua tueho uuruchu popa
 uufelikeho Tu fue diuŕ tŕ

D)

Národ Československý wálnŕ počet wzdeſlancŕ a hlav dŕwtipnych w ſobŕ chowá, gich
 wſak wzdeſlanost cizŕm gazykem, neyvŕce nŕmeckŕm nebo latinskŕm geſt ziskána. W takowŕm
 tŕz gazyku býwá gegich wŕdeckŕ obcowánŕ.

Tŕm ſe ſtáwá, že w naſem národu wŕce neŕ w kterŕmkoli ginŕm ſprostota a wzdeſlanost ſe
 dŕlŕ, a takowá mezerá mezi obŕma ſe nacházŕ, že, komu osud nepoprál od mládŕ ſwŕe proſtřed-
 kem cizŕho gazyku wyſſjho wzdeſlánŕ ſobŕe dobŕti, ten u pozdŕgſjm wŕku ŕiwota ſwŕeho k ſamo-
 tŕiwŕ a ſkrownŕe proſtotŕ odsauzen býti muſŕ.

E)

Nocy gedné seděl g/em podle hranice le/nj s wogákem, ano byl /trázným mým. Náhle za-
 //ustne oděw po trávě, a osoba ženská, zakrytá odpolu, přigde fednaut po hoku mém. Slzy gi
 kanuly z očj, a zlatý křížek bly/ftěl /e od ohniwé záře za nádry gegjmi. Byla prawidelně¹⁾
 /ličná, a znamenáno na obličegi gegjm něco gak/ly ctnostného a náruživého, gehož půwabu²⁾
 odolati nelzelo. Ktomu připogený byl wděk³⁾, ten neyautlivěg/j. Náramná tkliwoft⁴⁾, /gednocená
 s trudem (zármutkem) hlubokým, žila gj w pohledě; w/mjváj gegj bylo nebeské.

Citovaná a doporučená literatura

HAVRÁNEK, B. Vývoj spisovného jazyka českého. In: *Československá vlastivěda*. Řada II. *Spisovný jazyk český a slovenský*. Praha: Sfinx, 1936.

JUNGMANN, J. *Krátká historie národu, osvícení a jazyka*. Praha: Sfinx – Bohumil Janda, 1947.

KOL. AUTORŮ. *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: LN, 2002.

KŘÍSTEK, V. Staročeské pravopisné systémy. In: BĚLIČ, J., KAMIŠ, A., KUČERA, K. *Malý staročeský slovník*. Praha: SPN, 1978, s. 693–698.

(Elektronická verze dostupná na stránkách Vokabuláře webového, viz http://vokabular.ujc.cas.cz/informace.aspx?t=MSS_Dodatek&o=slovníky.)

PLESKALOVÁ, J. *Stará čeština pro nefilology*. Brno: MU, 2001.

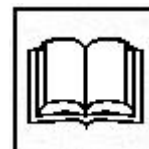
PORÁK, J. *Chrestomatie k vývoji českého jazyka*. Praha: SPN, 1979.

ŠLOSAR, D., VEČERKA, R. A KOL. *Spisovný jazyk v dějinách české společnosti*. Brno: Host, 2009.

TICHÁ, Z. *Cesta starší české literatury*. Praha: Panorama, 1984.

VEČERKA, R. *Staroslověnština v kontextu slovanských jazyků*. Olomouc a Praha: Univerzita Palackého v Olomouci a nakladatelství Euroslavica, 2006.

VEČERKA, R. *Jazyky v komparaci 2. Charakteristiky současných slovanských jazyků v historickém kontextu*. Praha: Euroslavica, 2009.

Řešení úkolu k textu

Přiřaďte jednotlivé slovanské jazyky k současným evropským státům, na jejichž území se používají:

čeština – Česká republika	ruština – Rusko	bulharština – Bulharsko
slovenština – Slovensko	běloruština – Bělorusko	makedonština – Makedonie
polština – Polsko	ukrajinština – Ukrajina	slovinština – Slovinsko
kašubština – Polsko		srbština – Srbsko
lužická srbština – Německo		chorvatština – Chorvatsko
		bosenština – Bosna a Hercegovina

Řešení úkolu k textu

U níže uvedených ukázek textů určete, jakým typem pravopisu byly napsány:

- A) mladší spřežkový pravopis (úryvek z Alexandreidy);
- B) starší spřežkový pravopis (úryvek z Legendy o Jidášovi);
- C) primitivní pravopis (úryvek z Kunhutiny modlitby);
- D) novočeský pravopis po úpravě analogické, před úpravou skladnou (úryvek z časopisu Krok, r. 1821);
- E) pravopis bratrský, před obrozenými pravopisnými úpravami (úryvek Jungmannova překladu Attaly, r. 1805).

2 Praslovanština

V této kapitole se dozvíte:

- co je praslovanština,
- kdo jí hovořil,
- kde se jí mluvilo,
- kdy byla užívána.

Po jejím prostudování byste měli být schopni:

- vysvětlit vývoj slovanských jazyků z praslovanštiny jako důsledek nářečního štěpení praslovanštiny,
- lokalizovat tzv. slovanskou pravlast,
- časově vymezit konec slovanské jazykové jednoty.

Klíčová slova kapitoly: praslovanština, staří Slované, slovanská pravlast, slovanská jazyková jednotka, nářeční štěpení praslovanštiny.

Průvodce studiem

Pro pochopení vzniku samostatného českého jazyka a jeho předhistorického vývoje je nezbytné alespoň stručně přiblížit jazyk, z něhož se čeština (spolu s ostatními slovanskými jazyky) vyvinula – praslovanštinu. Přestože tento jazyk není doložen písemnými památkami, neboť staří Slované své písmo neměli, historické lingvistice se podařilo jeho podobu zrekonstruovat – podrobné studium praslovanské gramatiky však není obsahem našeho předmětu, my se seznámíme pouze s vnější charakteristikou tohoto slovanského prajazyka.

Praslovanština (psl.) není písemně doložena, její podoba je rekonstruována, a to na základě srovnání nejstarších fází slovanských jazyků navzájem a jejich porovnání s jinými indoevropskými jazyky. Přes obtížnost této rekonstrukce se podařilo vytvořit poměrně podrobný obraz její gramatické stavby i slovní zásoby.

Pro charakteristiku psl. je podstatné odpovědět na následující otázky:

KDO, KDE a KDY tímto jazykem hovořil? (Tyto přehledné návodné otázky převzaty od prof. R. Večerky – viz Večerka 1987, s. 14.)

2.1 Kdo hovořil praslovanštinou?

Praslovanštinou mluvili **staří Slované**. Vytvořit si přesnou představu o jejich způsobu života není jednoduché – vypovídají o něm převážně archeologické nálezy. Živili se pastevectvím, zemědělstvím, lovem zvěře, rybolovem, provozovali řemeslnou výrobu, zabývali se obchodem; žili v rodově kmenovém společenském uspořádání. (Na našem území se započaly shromažďovat poznatky o jejich životě až v 19. stol. – zasloužil se o to P. J. Šafařík, autor *Slovanských starožitností*.)

2.2 Kde se hovořilo praslovanštinou?

Rozsah území osídleného uživateli psl. byl určován hlavně přírodními a společenskými podmínkami (neprostupnost hornatého, lesnatého nebo bažinatého terénu, lidnatost apod.) – tzv. **slovanská pravlast** neměla pevné hranice: rozkládala se „na sever od Karpat a na jih od pripet'ských bažin (tj. bažin v poříčí říčky Pripjati) ve východní části dnešního Polska a na Bílé Rusi, v poříčí řeky Bugu, a podél horních a středních toků řek Dněpru a Dněstru se otevírala na východ do jihuorské stepi a v poříčí řek Odry a Visly na západ do německé nížiny“. (Večerka 1987, s. 14)

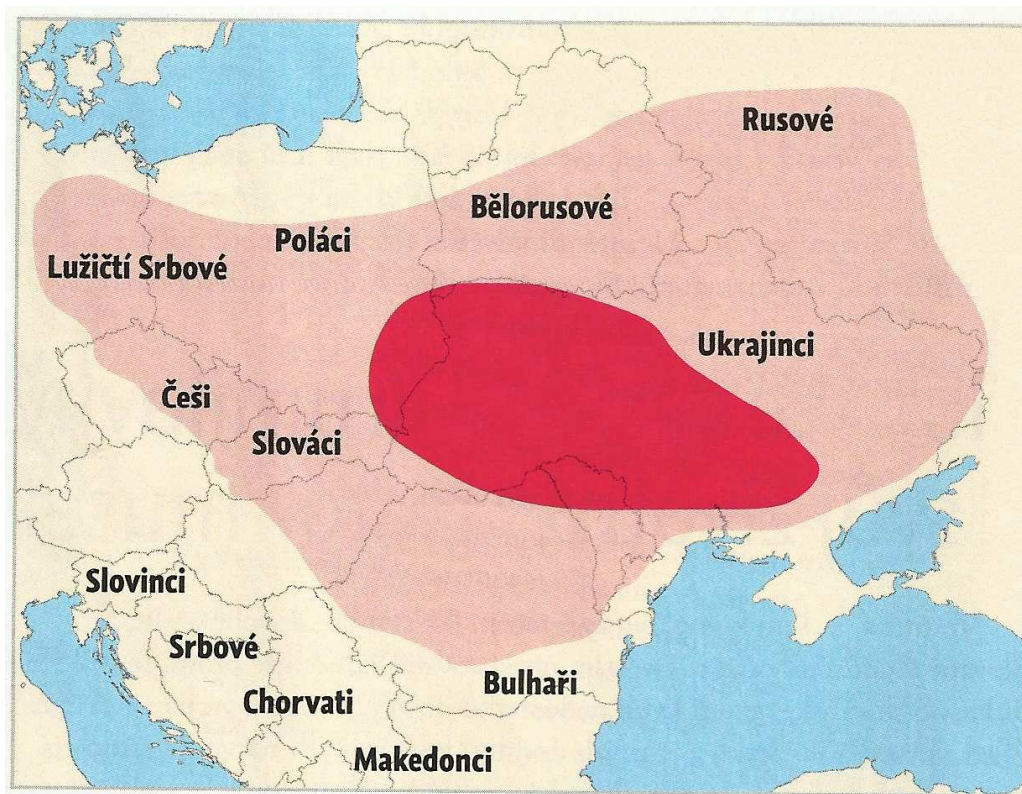
Slovanská jazyková jednota přetrvávala i v dobách odchodu Slovanů ze starých sídlišť – odcházeli na západ podél Baltského moře (až k levému břehu Labe dnešního Německa), přes Sudety až do Durynska a do našich zemí, karpatskými průsmyky na jih do karpatské kotliny, předhůří Alp, do Podunají, na Balkán. Postupně se tedy rozcházeli na **západ, jih a východ** (to je **základem pro dnešní dělení slovanských jazyků** na západo-, jiho- a východoslovanské), navíc byli vystaveni náporu Hunů, Avarů aj. kmenů – tím se postupně jazyková jednota narušovala; hovoříme o **nářečném štěpení praslovanštiny**.

Rozpad byl pozvolný a dosti složitý: nejdříve se pravděpodobně odtrhly „kmeny, z nichž se později vyvinuly národy západoslovanské. Potom se asi oddělovaly kmeny jihoslovanské a táhly dvěma proudy karpatskými průsmyky na Balkán. V jazyce severních Slovanů (tj. Slovanů západních a východních,

kteří se mezitím patrně znovu sblížili) vyvinuly se zatím některé jazykové jevy, které nejsou v jazycích jižních. Když se jižní Slované usídlili na Balkáně a v Podunají, proběhly některé jejich jazykové procesy společně s částí Slovanů západních (se Slovany českými a slovenskými), s nimiž územně souviseli v tzv. Panonii, tj. v dnešním Rakousku a Maďarsku, dokud tato geografická souvislost nebyla přerušena zčásti již klínem avarským a později definitivně maďarským a německým“ (Večerka 1987, s. 37)

Přibližné rozšíření Slovanů v 6. a 7. století
a hlavní slovanské národy v současnosti
(červeně vyznačena oblast předpokládané pravlasti)

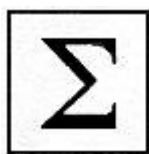

(Převzato z: *Tajemství české minulosti*, roč. 3, 2012, č. 14, s. 24.)

2.3 Kdy se hovořilo praslovanštinou?

Časové vymezení psl. je rovněž obtížné. Na její **počátek** je v odborné literatuře nahlíženo rozdílně, pravděpodobně už ale existovala v 1. tisíciletí př. n. l., výrazně se však od původního indoevropského stavu neodlišovala; vlastní psl. se formovala až od **prvních století našeho letopočtu**.

Problematické je i určení jejího **konce**: asi od 2. – 3. stol. n. l., ale zejména od 5. stol. dochází k „stěhování Slovanů“ z původní pravlasti, rozšiřuje se slovanské jazykové území, přesto však na něm ještě po několik století probíhají mnohé důležité jazykové změny shodným způsobem – je to doba **dozrívající slovanské jazykové jednoty**, teritoriálně již diferencované; k formování jednotlivých slovanských jazyků docházelo až po vzniku slovanských států na konci 1. tisíciletí n. l. – **konec slovanské jazykové jednoty** je tedy kladen do **8.–10. století**.

Shrnutí kapitoly

- Praslovanština, jazyk starých Slovanů užívaný na území slovanské pravlasti, se formovala v prvních stoletích našeho letopočtu. Po odchodu Slovanů z původních sídlišť došlo k jejímu postupnému rozrůžňování – nářečnímu štěpení. Konec slovanské jazykové jednoty se klade do období 8.–10. století.
- Důsledkem nářečního štěpení praslovanštiny je dnešní dělení slovanských jazyků na západo-, jiho- a východoslovanské.

Kontrolní otázky a úkoly:

1. Kdo, kde a kdy hovořil praslovanštinou?
2. Objasněte proces nářečního štěpení praslovanštiny.

Úkoly k textu

Z uvedených pojmů vyberte ty, s jejichž pomocí se dá lokalizovat slovanská pravlast:

Kavkaz – řeka Pripjat' – Rýn – horní a střední tok Dněpru – Visla – Alpy – horní a střední tok Volhy – řeka Němen – Odra – Dunaj – Karpaty – řeka Bug – horní a střední tok Dněstru.

Citovaná a doporučená literatura

HAVRÁNEK, B. Vývoj spisovného jazyka českého. In: *Československá vlastivěda*. Řada II. *Spisovný jazyk český a slovenský*. Praha: Sfinx, 1936.

KOL. AUTORŮ. *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: LN, 2002.

ŠLOSAR, D., VEČERKA, R. A KOL. *Spisovný jazyk v dějinách české společnosti*. Brno: Host, 2009.

VEČERKA, R. *Základy slavistiky a rusistiky*. Brno: UJEP, 1987.

VEČERKA, R. *Staroslověnština v kontextu slovanských jazyků*. Olomouc a Praha: Univerzita Palackého v Olomouci a nakladatelství Euroslavica, 2006.

3 Staroslověnština

V této kapitole se dozvíte:

- jak a proč vznikla staroslověnština, první spisovný jazyk Slovanů,
- informace o cyrilometodějské misi,
- o obdobích, v nichž se staroslověnštiny na českém území užívalo,
- jakým písmem se tento jazyk zapisoval.

Po jejím prostudování byste měli být schopni:

- vysvětlit, kdo vytvořil staroslověnský jazyk, k jakému účelu a na jakém jazykovém základě,
- objasnit činnost cyrilometodějské mise na Velké Moravě,
- popsat, jaké byly osudy staroslověnštiny po jejím zániku na Velké Moravě,
- charakterizovat vztah mezi grafickými systémy hlaholice, cyrilice a azbuka.

Klíčová slova kapitoly: staroslověnština, Konstantin-Cyryl, Metoděj, cyrilometodějská mise, církevní slovanština, staroslověnské památky, hlaholice, cyrilice, charvátští hlaholáši.

Průvodce studiem

Milí studenti, přestože samostatné studium staroslověnského jazyka není zařazeno do vašich učebních plánů, nelze se pojednání o tomto prvním spisovném slovanském jazyku vyhnout. Nečeká vás zvládnutí jeho gramatiky, ale pouze (jako v případě praslovanštiny) seznámení s jeho vnějšími dějinami. Některé z uvedených informací pro vás budou opakováním středoškolského učiva, ovšem zcela určitě se dozvíte i něco nového!

Důležitost staroslověnštiny spočívá také v tom, že se po nějakou dobu užívala na moravském a českém území paralelně s místním jazykem (pozdně praslovanskými dialekty a pračeštinou), a mohla tudíž dobře posloužit:

1. v té době jako vzor, že se slovanského jazyka může využít také ve funkci jazyka kulturního, literárního, tedy jazyka vhodného i k „vyšším účelům“ než jen k běžnému dorozumívání;

2. v nové době k rekonstrukci nejstarších fází vývoje češtiny.

Pevně doufám, že vás studium této kapitoly bude bavit!

U problematiky rekonstrukce pračeštiny (kap. 1.2) jsme se zmínili o velké výhodě, usnadňující zjištění její podoby – o historicky doloženém časově paralelním vývoji **jazyka staroslověnského** (stsl.), který byl v našich zemích užíván pro církevní účely jakožto **první spisovný jazyk slovanský** (do té doby byla jazykem náboženství u nás latina).

Důležité upozornění

Čeština se nevyvinula ze staroslověnštiny, jak studenti často mylně tvrdí.

„Staroslověnština nebyla její matkou, spíše sestrou“.

V době příchodu cyrilometodějské mise a stsl. na Velkou Moravu existoval „mateřský jazyk“ velkomoravského obyvatelstva (byly to pozdně praslovanské dialekty), který sloužil pro běžnou komunikaci i jako „kulturní dialekt“ pro sdělování ústní slovesnosti, ústně tradovaného zvykového práva apod.

3.1 Cyrilometodějská mise

Co stálo na počátku zrodu stsl.? Byla to **žádost knížete Rostislava** o učitele víry, kteří by hlásali (a upevňovali) křesťanství ve srozumitelném jazyce (a tím by mu napomohli k vymanění se z církevního a politického vlivu Franské říše). Rozhodnutí Moravanů pro slovanskou christianizaci s oporou v Byzantské říši se tak postavilo do cesty snahám německých biskupů o christianizaci latinskou, západní. (Původní žádost Moravanů o věrozvěsty mířila k papeži Mikuláši I., ten jim však nemohl vyhovět, neboť neměl misionáře znalé slovanského jazyka, proto se obrátili s prosbou na Byzanc.)

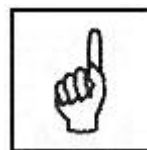
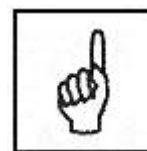
Úryvek Rostislavovy žádosti byzantskému císaři Michaelovi III. (podle *Života Konstantinova*): „Ačkoli naši lidé odvrhli pohanství a drží se křesťanského zákona, nemáme takového učitele, který by nám vyložil v našem jazyku pravou křesťanskou víru, aby i jiné země, pozorujíce to, nás napodobily. Tak nám, vladaři, takového biskupa a učitele pošli. Vždyť od vás vždycky

vychází do všech zemí dobrý zákon.“ (cit. podle Šlosar, D., Večerka, R. 1979, s. 9)

Úryvek císařovy odpovědi na Rostislavovo poselství (podle *Života Konstantinova*): „*Bůh, který chce, aby každý došel k poznání pravdy a usiloval o větší důstojenství, uviděv tvou víru a snahu, učinil i nyní za našich let – zjeviv pro váš jazyk písmena – to, co se nestalo už dávno, leda za prvních let: abyste i vy byli připočteni k velkým národům, které slaví boha svým jazykem.*“ (cit. podle Šlosar, D., Večerka, R. 1979, s. 11)

Byzantský císař pověřil náročným úkolem jít šířit na Moravu křesťanství slovanským jazykem a vychovat domácí kněží dva vzdělané bratry ze vznešené řecké rodiny **Konstantina** a **Metoděje** (Konstantin byl mj. učitelem filozofie na cařihradské vysoké škole, byl výrazným filologickým talentem a znalcem cizích jazyků, Metoděj měl za sebou zkušenosti diplomata jako místodržící byzantské provincie). Konstantin sestavil písmo – **hlaholici** (dokonalou v tom, že jedno písmeno odpovídalo jedné hlásce), vzdáleně inspirovanou malým řeckým písmem (minuskulí) a v jednotlivostech i jinými, orientálními abecedami (např. hebrejštinou), a přeložil evangeliář do slovanského jazyka. Ač byl původem Řek, znal dobře jazyk Slovanů z okolí Soluně (Thessaloniki), odkud pocházel, a toto **bulharsko-makedonské nářečí** se stalo základem **staroslověnského jazyka**; řeč obyvatelstva soluňského okolí byla však mluveným jazykem pro denní potřebu, proto jej bylo nutno dobudovat (uplatnil se zejm. vliv řečtiny), aby mohl sloužit jako vyspělý nástroj literární komunikace – stsl. lze označit za **mimořádné Konstantinovo filologické dílo**. (Konstantin se ovšem původně zdráhal přijmout své poslání, poněvadž Moravané neměli písmo, písennictví, navíc se obával obvinění z kacířství – šlo o uvedení nového jazyka do liturgie.)

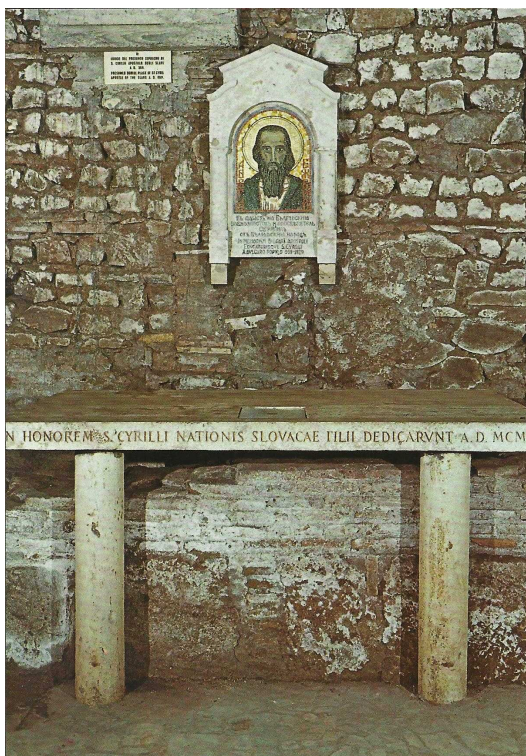
Konstantin s Metodějem a dalšími spolupracovníky odcestovali na Velkou Moravu, kam dorazili r. 863, začali vyučovat, překládat i tvořit texty nové – v jazyce přizpůsobeném domácímu dialektu, ve **velkomoravské staroslověštině**. Čím lze vysvětlit tak dobré přijetí stsl., jazyka jihoslovanského, u západoslovanských Moravanů? Byl to jazyk jim dobře srozumitelný, jednalo se v podstatě o **praslovanštinu ještě málo nářečně diferencovanou** (tehdejší rozdíly mezi dialekty psl. by se daly přirovnat k dnešním rozdílům mezi dialekty českého jazyka).

Úspěch jejich působení dokládá i výsledek cesty do Říma, kterou podnikli po 40 měsících působení na Moravě, aby obhájili své učení: papež Hadrián II. schválil r. 867 slovanské bohoslužby a církevní knihy, což nejen uzákonilo šíření křesťanství v jazyce srozumitelném Slovanům, ale současně se tím **staroslověnština** postavila na roveň s **latinou, řečtinou a hebrejštinou**, jedinými do té doby uznávanými jazyky křesťanské liturgie.

Na této cestě do Říma učinili Konstantin s Metodějem a družinou zastávku v Benátkách, kde zazněla památná Konstantinova polemika s trojjazyčníky (tj. zastánci pouhých tří liturgických jazyků) na obranu slovanského liturgického jazyka – uvádíme krátký úryvek, jak je zaznamenán v *Životě Konstantinově* (cit. podle Nechutová, J., Šlosar, D., Večerka, R. 1982, s. 39): „*Cožpak nepadá déšť od Boha na všechny stejně, nebo slunce nesvítí také na všechny, ani snad nedýcháme na vzduchu všichni stejně? Tak jak to, že vy se nestydíte brát v úvahu jen tři jazyky, ale všem ostatním národům a plemenům přikazovat, aby byly slepé a hluché? Povězte mi, to děláte Boha bezmocného, jako by to dát nemohl, nebo závistivého, jako by dát nechtěl?*“

Konstantin po obhájení slovanského církevního písemnictví v Římě ze zdravotních důvodů zůstal, vstoupil do kláštera, kde přijal jméno **Cyril** a kde také r. 869 zemřel.

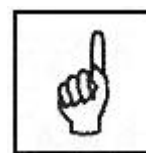

Hrob sv. Cyrila, bazilika sv. Klementa v Římě. Pohlednice.

Metodějovy osudy byly po návštěvě Říma pohnutější, byl dokonce dva a půl roku vězněn, protože se jeho činnost stále střetávala se zájmy franských a bavorských biskupů. Až po svém propuštění (r. 873) se mohl ujmout svého úřadu moravsko-panonského arcibiskupa (to už bylo za vlády Svatoplukovy). Podstupuje pak ještě další cestu do Říma, aby hájil činnost své družiny, a jeho snažení je r. 880 korunováno bulou papeže Jana VIII. schvalující slovanskou liturgii.

Tento souhlas byl podmíněn souběžným užíváním latiny a slovanštiny jako liturgických jazyků, jak to dokládá úryvek listu papeže Jana VIII. Svatoplukovi: *„Není podle víry ani nauky překážky, aby se nemohla pěti mše v témž jazyce slovanském anebo čísti svaté evangelium a čtení božská Nového a Starého zákona dobře přeložená a vyložená anebo zpívati veškeré hodinky... Přece však rozkazujeme, aby se čtlo ve všech kostelích vaší země pro větší poctu evangelium latinsky a potom se hlásalo přeložené do jazyka slovanského na poslech lidu latinských slov neznalého, jak se děje, zdá se, v některých kostelích. Ale jestliže ty a soudcové tvoji chcete raději slyšeti mši v jazyce latinském, nařizujeme, aby pro tebe byl sloužen obřad mše latinsky.“* (cit. podle Havránek 1936, s. 3)

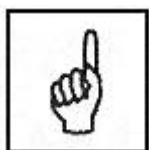
Spory mezi latinskými a slovanskými kněžími neubývaly, vyvrcholily po **Metodějově smrti r. 885** zákazem slovanských bohoslužeb a vyhnáním jeho žáků. Znamenalo to sice **konec stsl. na Velké Moravě**, ale ne její zánik. Již dříve pronikla staroslověnská vzdělanost do okolních území (Čechy, Panonie, jižní Polsko) a zároveň ji vyhnání Metodějovi žáci a spolupracovníci šířili ve svých nových působištích (hlavně v Bulharsku). Tak se postupně z Bulharska a Čech (kde stsl. byla rovnocennou latině až do konce 11. stol.; dokonce byl pro její pěstování založen **Sázavský klášter** – ten byl však r. 1097 jako poslední středisko staroslověnské kultury u nás násilně zavřen, vzdělání mnichové byli vyhnáni, knihy zničeny, stsl. byla zakázána) dostala **staroslověnština i k ostatním Slovanům** – do Charvátska, Srbska, Bosny, na Rus, do jižního Polska, na Kyjevskou Rus, čímž se staroslověnský jazyk vytvořený původně pro moravské Slovaný stal jazykem obecně slovanským.

Kláster v Sázavě, současná podoba. Prospekt Národního památkového ústavu. Upraveno.

Nejen jazyk, ale i **písmo** přinášeli s sebou tito učedníci. Konstantinova hlaholice (glagolice) však byla v Bulharsku na přelomu 9. a 10. stol. nahrazena jednodušší **cyrilicí**, která byla v podstatě převzatým **velkým řeckým písmem** (majuskulí), doplněným o grafémy, které označovaly specifické slovanské hlásky; nechť nás tedy neklame, že Konstantin-Cyril nevytvořil cyrilici, písmo tak bylo pojmenováno jen z úcty k němu. Tato cyrilice se u jižních Slovanů (kromě Chorvatů, kde byla původní hlaholice /oblá/ nejdříve nahrazena její chorvátskou variantou – hlaholicí hranatou a poté vytlačena latinkou) a na Rusi stala písmem nejen literatury církevní, ale i světské. Úprava cyrilice v Rusku za Petra Velikého dala vznik „graždance“ (občanskému písmu) a stala se základem **azbuky**, kterou přijali i Ukrajinci, Bělorusové, Bulhaři, Makedonci a Srbové. Dodnes tak můžeme spatřit stopy Konstantina, Metoděje a jejich žáků, tvůrců prvního slovanského písma a nejstaršího slovanského spisovného jazyka (kterého se ostatně také ještě někdy užívá při pravoslavných bohoslužbách).

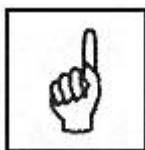

Hlaholské a cyrilské písmo

Hlaholice					Cyrilice	Přepis do latinky
číselná platnost	oblá (bulharsko-makedonská)	hraná (charvátská) rukopisná	tištěná	pojmenování znaku		
1	Ɱ Ɱ	Ɱ Ɱ	Ɱ	азъ	А	a
2	Ɱ Ɱ	Ɱ Ɱ	Ɱ	бѡѡѡ	Б	b
3	Ɱ	Ɱ	Ɱ	вѣдѣ	В	v
4	Ɱ Ɱ	Ɱ Ɱ	Ɱ	глаголи	Г	g
5	Ɱ Ɱ	Ɱ Ɱ	Ɱ	добро	Д	d
6	Ɱ Ɱ	Ɱ Ɱ	Ɱ	естъ	Е	e
7	Ɱ	Ɱ	Ɱ	живѣте	Ж	ž
8	Ɱ Ɱ	Ɱ Ɱ	Ɱ	ѕѣло	Ѕ/Ѕ	dz
9	Ɱ	Ɱ	Ɱ	земла	Ѕ/Ѕ	z
10	Ɱ Ɱ	Ɱ	Ɱ	иже	І	i
20	Ɱ Ɱ	Ɱ	Ɱ	иже и	И	i
30	Ɱ Ɱ	Ɱ Ɱ	Ɱ	дѣрьвь	Н	g'
40	Ɱ Ɱ	Ɱ Ɱ	Ɱ	како	К	k
50	Ɱ Ɱ	Ɱ	Ɱ	людик	Л	l
60	Ɱ	Ɱ	Ɱ	мъислите	М	m
70	Ɱ Ɱ	Ɱ Ɱ	Ɱ	нашь	Н	n
80	Ɱ Ɱ	Ɱ Ɱ	Ɱ	онъ	О	o
90	Ɱ	Ɱ	Ɱ	нокон	П	p
100	Ɱ Ɱ	Ɱ Ɱ	Ɱ	рѣци	Р	r
200	Ɱ	Ɱ	Ɱ	слово	С	s
300	Ɱ	Ɱ	Ɱ	твърдо	Т	t
400	Ɱ	Ɱ	Ɱ	ѡѡѡ	ѡѡ/ѡ	u
500	Ɱ	Ɱ	Ɱ	ѡѡѡѡ	ѡ	f
600	Ɱ Ɱ	Ɱ Ɱ	Ɱ	хѣръ	Х	ch
700	Ɱ	Ɱ	Ɱ	ѡ тѣ	ѡ	ō
800	Ɱ	Ɱ	Ɱ	ѡѡ	ѡѡ	št
900	Ɱ	Ɱ	Ɱ	ѡѡ	ѡѡ	c
1000	Ɱ	Ɱ	Ɱ	ѡѡѡ	ѡѡ	č
-	Ɱ	Ɱ	Ɱ	ѡѡ	ѡѡ	š
(3000)	Ɱ	(Ɱ)Ɱ	Ɱ, Ɱ	кръ	ѡѡ	ъ
-	Ɱ	Ɱ	Ɱ, Ɱ, Ɱ	кръѡ	ѡѡ/ѡѡ/ѡѡ	y
-	Ɱ	Ɱ	Ɱ	кръѡѡ	ѡѡ	ь
-	Ɱ Ɱ	Ɱ Ɱ	Ɱ	ѡѡѡ	ѡѡ	ě
-	Ɱ Ɱ	Ɱ	Ɱ	ю	Ю	ju
-	Ɱ			ѡѡѡ	ѡ/ѡ	e
-	Ɱ			ѡѡѡ	ѡѡ	o
-	Ɱ	Ɱ	(ѡѡ)	ѡѡѡѡ	ѡѡ	je
-	Ɱ	Ɱ		ѡѡѡѡ	ѡѡ	jo
-	Ɱ	Ɱ			ѡѡ	th
-	Ɱ	Ɱ		ѡѡѡѡѡ	ѡѡ	ü

(Převzato z: *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN, 2002, s. 168.)

3.2 Problémové otázky při studiu dějin stsl.

Při zkoumání dějin stsl. řešili jazykovědci některé sporné otázky, např.:

- původ stsl. (zabývali se teoriemi o jejím původu moravském, panonském /tj. slovinském/, bulharsko-makedonském – tento dnes přijímaný názor vyslovil poprvé už J. Dobrovský);
- původní Konstantinovo písmo (zda jím byla hlaholice, nebo cyrilice; už od P. J. Šafaříka převládá názor o prvotnosti hlaholice);
- stsl. v Čechách (zda navazovala na moravskou staroslověnskou vzdělanost přímo, nebo až po nějaké časové pauze; výzkumy vedly k závěru, že šlo o plynulý vývoj stsl. v Českém knížectví – od dob Metodějových až po zákaz stsl. r. 1097);
- stáří památek (nejstarší památky nejsou dochovány v originále, jsou známy až z pozdějších opisů; přesná datace, příp. uvedení místa vzniku některých textů nejsou někdy možné).

3.3 Staroslověnština různých redakcí (typů); církevní slovanština

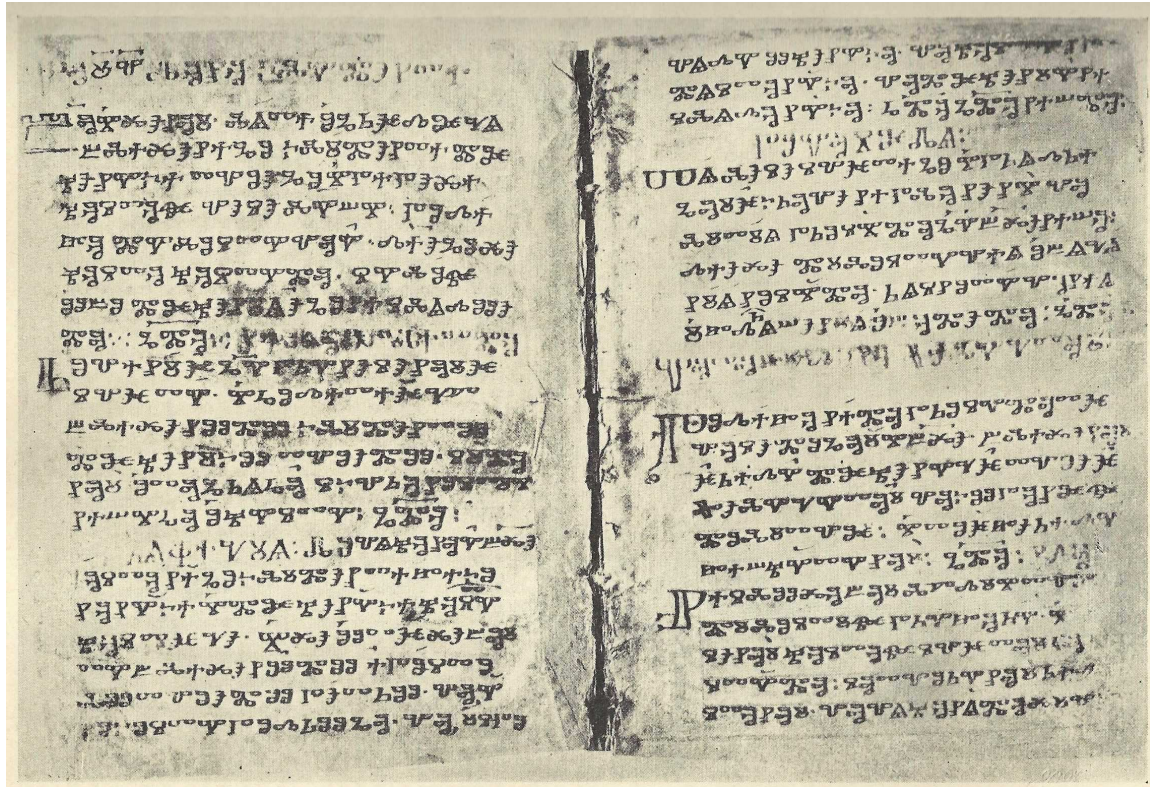
Termínem **církevní slovanština, církevněslovanský jazyk** (csl.) se často označuje mladší podoba stsl. (po zániku stsl. na Velké Moravě), která na různých slovanských územích absorbovala prvky místních slovanských jazyků – hovoříme tak např. o české církevní slovanštině, příp. o církevní slovanštině nebo staroslověnštině české redakce, stejně jako o církevní slovanštině bulharské, chorvátské, srbské nebo ruské redakce.

3.4 Staroslověnské památky z moravského a českého období

Písemnými památkami **nemáme doloženou ani soluňskou stsl.** („prastaroslověnštinu“, tedy jazyk, do něhož Konstantin ještě v Byzanci přeložil evangeliář), ani **stsl. moravské redakce** (památky známe jen z pozdějších opisů) – za jejího reprezentanta je však pokládán hlaholský rukopis přibližně z poč. 10. stol. *Kyjevské listy*: je to nejstarší známý rukopis se souvislým slovanským textem, obsahuje mešní modlitby; tento sakramentář byl přeložen z latiny, v jazyce je patrný vliv moravského prostředí. Jeho vznik je

obvykle kladen až do Čech, ale objevily se i teorie o jeho vytvoření během Metodějova působení na Velké Moravě – pokud by se tyto domněnky potvrdily, byl by to pak jediný dochovaný rukopis z Velké Moravy.

Ukázka hlaholského textu z *Kyjevských listů*

(Převzato z: HAVRÁNEK, B. Vývoj spisovného jazyka českého. In: *Československá vlastivěda*. Řada II. Spisovný jazyk český a slovenský. Praha: Sfinx, 1936, s. 8.)

Nejcennějším dokladem velkomoravské literární tvorby jsou **originální, nepřeložené skladby** (třebaže i mezi překlady se nacházely skutečné skvosty, hovoří se např. i o téměř úplném překladu bible, jenž byl hotov ke konci Metodějova života), které mohly věrně reflektovat velkomoravskou skutečnost; jsou psány kultivovaným jazykem, mají vybroušenou formu, kompozici, obsahují obhajobu slovanských jazykových a národních práv. Patří k nim např.: *Život Konstantinův*, *Život Metodějův* (tyto životopisné skladby bývají někdy označovány jako „moravsko-panonské legendy“); *Proglas k evangeliu* (tj. *Předzpěv*) – nejstarší slovanská (nerýmovaná) báseň, jejímž autorem by mohl být sám Konstantin; panegyriky (oslavné básně) *Pochvala Cyrilovi*, *Pochvalné slovo na počest Cyrila a Metoděje*.

K souvislým památkám staroslověnštiny české redakce patří *Pražské zlomky hlaholské*, obsahující liturgické hymny přeložené z řečtiny (byly zapsány hlaholicí asi v pol. 11. stol.). Neliterárními památkami reprezentujícími jazyk tohoto období jsou glosy (asi z přelomu 11. a 12. stol.) – latinkou (primitivním pravopisem) vepsané do latinských rukopisů: *Glosy Jagičovy (Vídeňské)* – v rukopisu bible; *Glosy Paterovy (Svatořehořské nebo Pražské)* – v rukopisu *Dialogů* Řehoře Velikého.

České období staroslověnské literární tvorby (10., 11. stol.) je zastoupeno např. originálními památkami *Život knížete Václava* (tzv. *1. staroslověnská legenda o sv. Václavu*) nebo *Legenda o sv. Ludmile* aj. Životopisy svatých, také četnými překlady, zvláště z latiny.

Jako doklad životnosti staroslověnské náboženské terminologie i po zákazu stsl. jako bohoslužebného jazyka mohou posloužit buď výše zmíněné glosy, nebo píseň (hymnus) *Hospodyne, pomiluj ny*, dochovaná sice až jako středověký český záznam ústně tradované písně, avšak i z tohoto téměř zcela bohemizovaného zápisu (latinkou) z konce 14. stol. vystupují zřetelné stsl. lexikální prvky. Skladba je nejstarší dochovanou duchovní písní, která pochází snad již z 10. nebo počátku 11. stol. a jejíž autorství bývá přisuzováno sv. Vojtěchovi.

**Hospodyne, pomyluy ny!
 Yezukryfte, pomyluy ny!
 Ty, spafe wšseho myra,
 spafyz ny y vflyfyz,
 hospodyne, hlafly naffye!
 Day nam wšsyem, hospodyne,
 zyzzn a myr w zemy!
 Krleff! Krleff! Krleff!**

(Převzato z: PORÁK, J. *Chrestomatie k vývoji českého jazyka*. Praha: SPN, 1979, s. 33.)

3.5 Oživení staroslověnské vzdělanosti za doby vlády Karla IV.

Staroslověnská kultura v našich zemích zaniká na konci 11. stol. po zrušení Sázavského kláštera. Po 250 letech stsl. v Praze opět zazněla – z úst charvátských benediktinů („hlaholášů“), a to díky Karlu IV., který pro její pěstování založil r. 1347 **klášter Na Slovanech** (název Emauzy, Emauzský klášter, pochází až ze 17. stol., ve středověkých pramenech se klášter nazývá „klášter sv. Jeronýma Slovanského“ nebo „monasterium Slavorum“).

Klášter Na Slovanech, podoba z r. 1606. Pohlednice.

Klášter Na Slovanech, současná podoba. Pohlednice.

Karel IV. původně žádal papeže Klimenta VI. (svého bývalého učitele), aby mohl vybrat několik vhodných míst a přivést do nich jihoslovanské mnichy; papež však dovolil zřídit pouze jeden klášter s církevněslovanskou liturgií – Karel IV. jej založil v Praze, kam r. 1347 přišli mniši z klášterů na pobřeží Středozemního moře, nejvíce ze starobylého benediktinského opatství na ostrově Pašman u Zadaru, někteří z dalmatské Senje. Jejich výjimečné postavení v rámci české církevní organizace bylo podpořeno legendou, podle níž církevněslovanskou liturgii a hlaholské písmo vytvořil jejich slavný rodák sv. Jeroným. U nás tehdy existovalo přesvědčení, že se také pravlast Čechů rozprostírala na březích Středozemního moře; liturgický jazyk jihoslovanských mnichů (církevní slovanština charvátské redakce) byl proto považován za jazyk „starých Čechů“, za jazyk, z něhož se čeština vyvinula. Karel IV. uvedl ve své listině z r. 1347, že zakládá nový pražský klášter na paměť sv. Jeronýma, „*znameního doktora ze Stridonu, výtečného vykladače a překladatele sv. Písma z hebrejštiny do latinského a slovanského jazyka, z něhož zajisté pochází slovanská řeč našeho Českého království*“; proto si přeje, aby byl světec „*navrácen svému národu a vlasti*“. V jiné své listině (1352) děkuje těmto mnichům za to, že český jazyk je jimi „*ozdoben větším leskem cti*“ (citace v tomto odstavci podle Neubert, K., Stejskal, K. 2003, s. 139, 142).

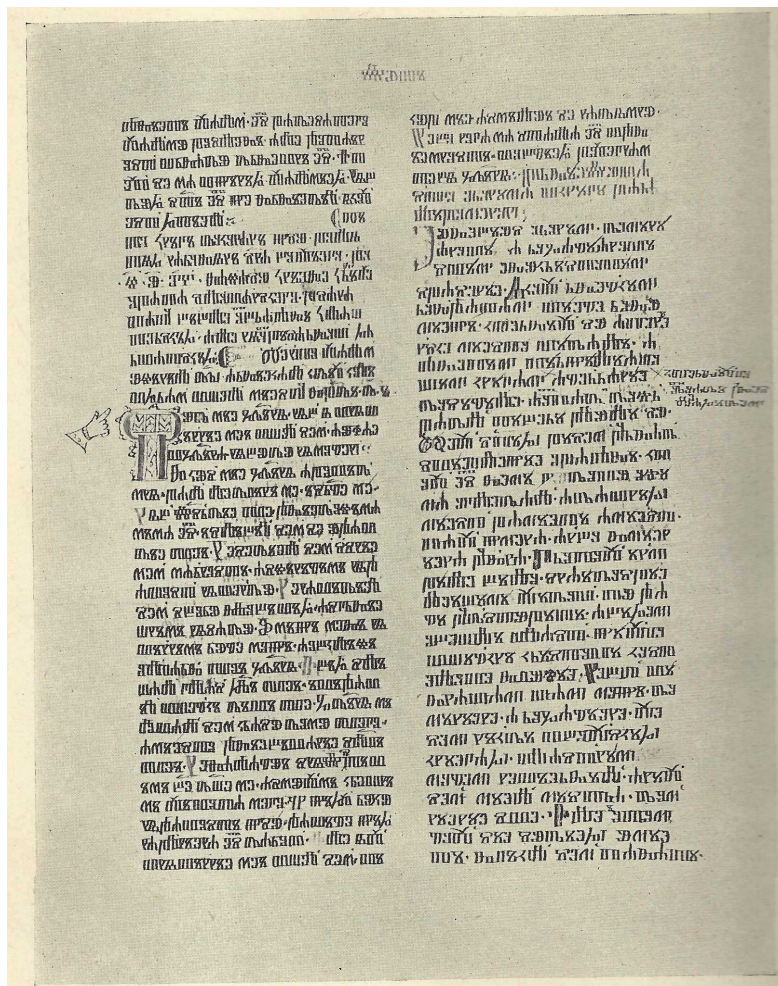
Část pro zájemce

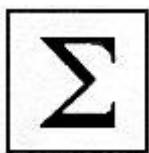
Dobové názory na původ českého jazyka vyjádřil také Jan z Holešova ve svém **Výkladu písně Hospodine, pomiluj ny:**

„*Tu jest třeba věděti nejprve, že my Čechové i rodem i jazykem původně pocházíme od Charvátů, jak praví nebo dosvědčují naše kroniky, a proto náš český jazyk svým rodem je jazyk charvátský. Právě charvátský jazyk to byl, který s námi vstoupil do těchto hvozďů a do těchto pouští ... A proto na počátku všichni Čechové v této zemi mluvili právě tak, jako nyní mluví Charvátí; ale onen prvotní charvátský jazyk této země, v dalekém odloučení od své charvátské vlasti, v průběhu rozličných a dlouhých časů se v této zemi ve své podstatě tak proměnil, že mnohé již mluvíme jinak než Charvátí a než před námi mluvili Čechové v této zemi.*“ (cit. podle Nechutová, J., Šlosar, D., Večerka, R. 1982, s. 51)

Staroslověnská kultura (literatura a jazyk) charvátských hlaholášů měla **vliv na mnohé české vzdělance** z okruhu pražské univerzity, např. na Bartoloměje z Chlumce (Klaretu), Jana z Holešova, Jana Husa, kteří tak měli příležitost seznámit se se staroslověnštinou. Byla také impulsem k hlubšímu teoretickému zájmu o jazyk, k poznávání kultury jiných slovanských národů, k prvním jazykovým komparacím. V klášteře Na Slovanech se **rozvijelo stsl. písemnictví** – řada českých náboženských děl byla přeložena do církevní slovanštiny charvátské redakce (ovšem se značným počtem bohemismů), některé csl. texty byly přepsány latinkou a také mnohé české texty byly zapsány hlaholicí (tzv. hlaholicí hranatou, upraveným původním oblým písmem hlaholským), jako např. *Česká bible hlaholská* z r. 1416 (viz ukázka níže).

(Převzato z: HAVRÁNEK, B. Vývoj spisovného jazyka českého. In: *Československá vlastivěda*. Řada II. Spisovný jazyk český a slovenský. Praha: Sfinx, 1936, s. 14.)

Shrnutí kapitoly

- Staroslověnština, první spisovný slovanský jazyk, byla vytvořena Konstantinem-Cyrilem pro velkomoravské Slované, a to na základě jihoslovanského, pozděně praslovanského dialektu (dnes označovaného jako dialekt bulharsko-makedonský).
- Na moravském a českém území se užívala od r. 863 do konce 11. století, později ještě epizodicky ve století 14. v klášteře Na Slovanech.
- K zápisu stsl. sloužilo písmo hlaholské a cyrilské.

Kontrolní otázky a úkoly:

1. Kým byla stsl. vytvořena, proč a na jakém jazykovém základě?
2. Proč se Konstantin zpočátku zdráhal přijmout úkol vytvořit nový jazyk a proč spolu s Metodějem museli svou misijní činnost u Slovanů obhajovat před papeži?
3. Vysvětlete, proč západoslovanští Moravané a Češi dobře rozuměli jihoslovanskému staroslověnskému jazyku.
4. Jaké byly osudy stsl. po jejím zániku na Velké Moravě?
5. Vysvětlete, v jakém vzájemném vztahu jsou grafické systémy hlaholice, cyrilice a azbuka.
6. Vyjmenujte nejdůležitější stsl. památky moravské a české provenience.

Citovaná a doporučená literatura

HAVRÁNEK, B. Vývoj spisovného jazyka českého. In: *Československá vlastivěda*. Řada II. *Spisovný jazyk český a slovenský*. Praha: Sfinx, 1936.

KOL. AUTORŮ. *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: LN, 2002.

NECHUTOVÁ, J., ŠLOSAR, D., VEČERKA, R. *Čítanka ze slovanské jazykovědy v českých zemích*. Brno: UJEP, 1982.

NEUBERT, K., STEJSKAL, K. *Dějiny umění. Umění na dvoře Karla IV.* Praha: Euromedia Group, 2003.

ŠLOSAR, D., VEČERKA, R. *Spisovný jazyk v dějinách české společnosti*. Praha: SPN, 1979.

ŠLOSAR, D., VEČERKA, R. A KOL. *Spisovný jazyk v dějinách české společnosti*. Brno: Host, 2009.

VEČERKA, R. *Staroslověnština*. Praha: SPN, 1984.

VEČERKA, R. *Základy slavistiky a rusistiky*. Brno: UJEP, 1987.

VEČERKA, R. *Staroslověnština v kontextu slovanských jazyků*. Olomouc a Praha: Univerzita Palackého v Olomouci a nakladatelství Euroslavica, 2006.

VEČERKA, R. *Jazyky v komparaci 2. Charakteristiky současných slovanských jazyků v historickém kontextu*. Praha: Euroslavica, 2009.

4 Historická vývojová období češtiny

V této kapitole se dozvíte:

- základy k charakteristice jednotlivých etap historického vývoje českého jazyka.

Po jejím prostudování byste měli být schopni:

- orientovat se ve vývojových fázích češtiny od počátků historické doby do národního obrození,
- podat charakteristiku jazyka v jednotlivých obdobích a zasadit ji do širšího společenského kontextu,
- vysvětlit, jakým způsobem proběhla obroda českého jazyka na přelomu 18. a 19. století a jak byla kodifikována novodobá spisovná čeština.

Klíčová slova kapitoly: raná stará čeština, čeština 14. století, husitská čeština, humanistická čeština, pobělohorská čeština, nová čeština, národní obrození, latina, němčina.

Průvodce studiem

Etapy vývoje českého jazyka už, milí studenti, umíte od 1. kapitoly vyjmenovat, nyní ke každému z historických období připojíme krátkou charakteristiku. Námi předloženou heslovitou osnovu si však musíte doplnit studiem kvalitní odborné literatury – bez ní by vaše vědomosti zůstaly pouze útržkovité, nedokázali byste jazykový vývoj pochopit v širších společensko-politických a kulturních souvislostech. Věříme, že vás následující poznámky budou dostatečně motivovat k podrobnějšímu samostudiu tohoto zajímavého tématu.

Vývoj českého jazyka probíhal v několika etapách, jak již bylo uvedeno v kap. 1.1. Na období **předhistorické** reprezentované **pračeštinou** navazují fáze **historického**, písemně doloženého vývoje:

- **stará raná čeština** (počátky existence českého jazyka, „přípravné“ 12.–13. století);
- **čeština 14. století** (první velký rozkvět českého jazyka);

- **čeština doby husitské:** konec 14.–konec 15. stol.;
- **humanistická čeština** (veleslavínská): 16. stol.–poč. 17. stol.;
- **pobělohorská čeština** (barokní): pol. 17. stol.–konec 18. stol.;
- **nová čeština** – od národního obrození do současnosti: období obrozenecké češtiny od konce 18. stol. do 40. let 19. stol., čeština 2. pol. 19. stol., čeština 20. století.

V této kapitole je podána pouze stručná, heslovitá osnova pro charakteristiku jednotlivých etap – chceme Vás totiž přimět k tomu, abyste hlubší vhled do těchto období získali **studiem kvalitní odborné literatury**; jen ta vám dokáže poskytnout ucelený vhled do problematiky jazykového vývoje, zasadit jej do kontextu společensko-politických a kulturních poměrů v českých zemích v jednotlivých historických epochách. Jelikož bychom nemohli na tomto prostoru poskytnout takto komplexní výklad, rozhodli jsme se pouze pro vytvoření zmíněné „osnovy“ k přiblížení jazykových dějin češtiny – je zpracována na základě vynikající příručky, kterou vám také doporučujeme jako hlavní zdroj ke studiu dané tematiky:

ŠLOSAR, D., VEČERKA, R. A KOL. *Spisovný jazyk v dějinách české společnosti*. Brno: Host, 2009 (případně její starší vydání: ŠLOSAR, D., VEČERKA, R. *Spisovný jazyk v dějinách české společnosti*. Praha: SPN, 1979).

Tento rozsah informací si můžete rozšířit studiem dalších prací, novějších i starších, které uvádíme na konci této kapitoly (např. příručky F. Cuřína nebo M. Komárka); bylo by rovněž více než vhodné zopakovat si základní fakta o českých dějinách – na jejich pozadí bude před vámi stav jazyka plastičtěji vystupovat. Pokud je vaše vzdělání v této oblasti nedostačující, doplňte si je alespoň s pomocí popularizačních *Toulek českou minulostí* (pokud nesáhnete po jiných odborných historických titulech).

Stručným popisem společenských poměrů v českých zemích bychom měli vždy při charakteristice jazyka v jednotlivých vývojových obdobích začít – jsou určující pro možnosti jeho funkčního uplatnění.

Krátkou poznámkou ke společenské situaci se začínají také naše „osnovy“; po ní následují údaje o stavu českého jazyka a jeho koexistenci s dalšími jazyky, které se na českém území v daných obdobích používaly,

o nejvýznamnějších dobových tvůrcích a literárních dílech, na závěr je uveden příkladový text.

4.1 Stará raná čeština. Počátky existence českého jazyka – „doba přípravná“

- **Doba přípravná = přípravné 12.–13. stol. pro rozkvět jazyka ve 14. stol.**

- **Společenské poměry:**

do 12. stol. území nestejně osídleno, postupně dosídlováno, kontakt obyvatelstva se ve 13. stol. zvětšil – kolonizace (Českomoravská vrchovina, prales – žďáření, tj. vypalování hvozdů k osídlení a zemědělství), rozvoj měst a řemesel silnou německou kolonizací; důležitým politickým procesem byla postupná centralizace státní moci v rukou Přemyslovců – dovršena ve 13. stol.;

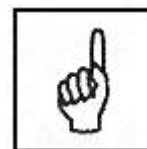
- **Poznání tehdejšího stavu ČJ:**

- **latinsky** psaná literatura (o české realitě – legendy o čes. světcích, historické práce) obsahující **bohemika** (vl. jména – stav hláskosloví a slovotvorby) – důležitý význam má Kosmova *Chronica Boemorum*; dalším zdrojem bohemik jsou nekrologia (klášterní kalendáře) – nejrozsáhlejší *nekrolog Podlažický*; větší význam mají **glosy** (první překladatelské pokusy): *glosy Jagičovy* a *Paterovy* z konce 11. stol. (čeština se stsl. prvky), české glosy z 1. poloviny 13. stol. – výkladový latinský slovník biblických výrazů *Mater Verborum* (Matka slov), glosy k *Túlcí sv. Bonaventury* z konce 13. stol., několik verzí překladu *Žaltáře* (*Žaltář Wittenberský*);

- souvislé **české literární** texty před r. 1300: píseň *Svatý Václave* (původní jedno- nebo trojslabičná podoba asi z pol. 12. stol.), *Kunhutina modlitba* (Vítaj, kráľu všemohúci – pol. 13. stol.), *Píseň ostrovská* (Slovo do světa stvořenie – 2. pol. 13. stol.);

- oblast **administrativní** – latina, čeština výjimečně, první český text tohoto typu z poč. 13. stol.: přípisek v zakládací listině kapituly litoměřické – první dochovaná souvislá věta „Pauel dal jest...“;

- 12. a 13. stol. je dobou, kdy se v češtině konstituoval „**literární jazyk**“ – inspirace zbytkem povědomí o stsl. jazyku v kulturní funkci, a to hlavně v prvních překladech z latiny – velké nároky na syntax (čeština do té doby

jazyk mluvený, hledání syntaktických prostředků jazyka psaného) a slovní zásobu (abstrakta); spisovný jazyk v podstatě jednotný, dokonce působil i mimo české území – české země zprostředkovaly šíření křesťanství v Polsku – česká náboženská terminologie, později ještě výraznější působení na polštinu;

- nejstarší české texty zapsány tzv. primitivním pravopisem.

Swaty Waczlawe,
wewodo czeſke zemye,
knyeze naſſ,
pros za ny boha,
5 fwateho ducha!
Kyryeleyfon!

Nebefket geſt dworſtwo krafne,
blazye tomu, ktoz tam poyde:
w zywoſt wyeczny,
10 ohen yaſny
fwateho ducha!
Kyryeleyfon!

Pomoczy twe zadamy,
fmyluy fye nad namy,
15 vtyeſſ ſmutne,
otzen wſſe zle,
fwaty Waczlawe!
Kyryeleyfon!

Svatý Václave

(Převzato z: PORÁK, J. *Chrestomatie k vývoji českého jazyka*. Praha: SPN, 1979, s. 34.)

[Z]louo do zveta ztworene v boſtui zhowano, ieſ pro Euino zreſſenie na zuet pozlano.	Slovo do ſvěta ſtvořenie v božſtví ſchováno, jež pro Evino ſhrěſenie na ſvět poſláno.
5 Devcie dreue porozenie ieſt zveſtuoano, z Daudioua pocolenie boſki wzchouano.	Dievcě dřeve porozenie jeſt zveſtováno, z Davidova pokolenie božsky vzchováno.
10 Ot nehoſe naſſe ckrenie imenem nazuano, pro drahe naſſe zpazenie fydom prodano.	Ot něhože naſe kršćenie jmenem nazváno, pro drahé naſe ſpazenie židóm prodáno.
15 I pro naſſe uicupenie na zmirt prodano, iehoſ nam zlaune wzcreſſenie wezele dano.	I pro naſe vykúpenie na ſmirt prodáno, jehož nám ſlavné vzkrěſenie veſele dano.

Slovo do světa stvoření (Píseň ostrovská)

(Převzato z: PORÁK, J. *Chrestomatie k vývoji českého jazyka*. Praha: SPN, 1979, s. 32.)

Paul dal geft plofcoucih zemu
 Wlah dal geft dolaf zemu bogu
 i fuiatemu ſcepanu ſe duema
 duſnicoma bogucea a ſedlatu

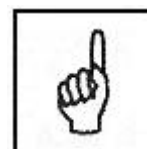
Pavel dal jeſt Ploſkovicích zeřnu
 Vlach dal jeſt Dolás zeřnu bogu
 i ſvatému Œčepánu ſe dvěma
 duſníkoma, Bogučēja a Sedlatu.

Český přípisek v latinské zakládací listině litoměřické kapituly, poč. 13. stol.

(Převzato z: PORÁK, J. *Chrestomatie k vývoji českého jazyka*. Praha: SPN, 1979, s. 31.)

4.2 Čeština 14. století (rozmach spisovné češtiny ve 14. století)

- kolonizace vrcholí v pol. 13. stol., velký příliv cizího obyvatelstva, hl. Němců – počátek česko-německého bilingvismu ve větších městech, vliv na slovní zásobu obou jazyků; sociální pozadí česko-německého rozvrstvení: městský patriciát byl převážně německý, chudší vrstvy české, např. těžba nerostů v rukou Němců (v Kutné Hoře převažovali), rozvíjí se česko-německý antagonismus, který nachází odraz i v literárních dílech (*Dalimilova kronika*, *legenda o sv. Prokopu* aj.); královský dvůr – němčina prestižní, vliv na poněmčení části české šlechty;
- hospodářský vzestup (podmíněný mj. i kolonizací) a růst vzdělanosti (související se **založením univerzity**) podnítily **rozmach literatury**: byla psána nejen **latinsky** (jako tomu bylo do té doby), ale od poč. století i **německy** a **česky**, uplatnila se též **stsl.** (klášter Na Slovanech – pražští vzdělanci se seznámili se stsl., zájem o jinoslovanskou kulturu, první komparace, teoretický zájem o jazyk; Jan z Holešova, Bartoloměj z Chlumce-Klaret, Jan Hus);
- **latinská** tvorba: legendy, historická díla (*Zbraslavská kronika*, historikové za Karla IV.), díla dalších vědních oborů (na KU), studentské satirické básně – zejm. makaronské skladby latinsko-české, diplomatická (listinná) oblast;
- **němčina**: literární tvorba – královský dvůr Václava II. hostil německé básníky, král sám též psal (dochovány jeho 3 německé milostné básně), německý minnesang i do dalších šlechtických sídel; jazyk administrativy (i v císařské kanceláři Karla IV.);
- **čeština**: v literatuře se plně prosazuje od poč. 14. stol., vyspělost jazyková i formální, různé žánry; nejstarší texty **veršované** – duchovní lyrika a světská lyrika (zvl. milostná), epika: *legenda o Jidášovi*, *Pilátovi*, rytířský epos

Alexandreis, Kronika tř. Dalimila, Život sv. Kateřiny, legenda o sv. Prokopu; satiry *Hradeckého rukopisu*, satiry Smilovy školy; **proza** se rozvíjela od pol. 14. stol., nejstarší texty – legendy, životy svatých otců, na její rozvoj mají vliv překlady (legendy, cestopisy aj.); základy **odborného** stylu – Tomáš Štítýný; Tkadleček; **listiny** – česky až na konci 14. stol., na královském dvoře jako úřední jazyk až za Václava IV., některé české písemnosti už dříve u šlechty – oblast administrativní a právní (*Kniha rožmberská*);

rozvoj spis. češtiny, zvl. **slovní zásoby**, ve 14. stol. velmi intenzivní – např. slovní zásoba prostředí šlechtického, měšťanského, rytířského, názvy řemesel aj., v literatuře terminologie filozofická, abstraktní (zde důležitá úloha zejm. Štítého);

terminologické příručky (pro potřeby studentů KU): např. Klaretovy skladby s latinskými a českými termíny *Vokabulář, Bohemář, Glosář*;

stylistická diferenciacie literárních textů (styl vysoký a nízký odlišen zejm. prostředky syntaktickými a lexikálními);

- spězkový pravopis.

[1a] Poczyna fye kronyka czefka

Mnozy powyesty hledagy,
w to<m> mudrze y dwornye czynie,
ale ze fwe zemye netbagy,
tyem fwoy rod sproftenstwym wyne.
Neb by sie do nych ktere czty nadyely,
fwe by zemye knyhy gmyely,
z nychz by fwoy rod weff poznaly,
odkud gfu przyfly, wzwyedyely.

Yaz tych knih dawno hledagy
a wezdy toho zadagy,
by fye w [1b] to nyekto mudry uwazal.
wffe czefke skutky w gyedno fwazal.
A dotad fem toho zadal,
donyd fem toho p<ra>wye nezbadal,
w to fye nykte nechcze otdaty.
Proto fye sam w to dyrbu uwazaty.
Ale wyez, zet wfylno yeft tuto kronyku pfaty,
zet dirbu z rozlycznych gednu fhledaty.
Neb to zagifte powiedie,
zed nykdyez cziele kronyky newyedye,
nebt gegie wfly pyfarzy
newelmy fu snazny byly,
proto [2a] fu gie mnoho opuftyly,
gedno o fwem kragy, a gyneho malo mluwyecze,
gyneho mnoho opuftyecze,
a tyem p<ra>wy sled tratyecze.

Dalimilova kronika

(Převzato z: PORÁK, J. *Chrestomatie k vývoji českého jazyka*. Praha: SPN, 1979, s. 54.)

Dalimilova kronika

(Převzato z: TICHÁ, Z. *Cesta starší české literatury*. Praha: Panorama, 1984. Obrazové přílohy za str. 96.)

4.3 Čeština doby husitské

- 15. stol. (vymezena zhruba narozením Jana Husa r. 1371 a smrtí Jiřího z Poděbrad r. 1471);
- husitská revoluce, změna národnostních poměrů, počestění řady měst (Kutná Hora, Žatec, Litoměřice aj., též v Praze čeština pronikla do městského úřadování); *Dekret kutnohorský* – změna poměru hlasů na KU;
- čeština se dostává do **nových funkcí** – nástroj **agitace**, rozvoj **řečnického** stylu mluveného (činnost kazatelů) i psaného (manifesty); rozšíření znalosti

literárního jazyka od duchovenstva a šlechty k měšťanstvu a širším lidovým vrstvám (výrok Eneáše Piccolominiho; velký počet zachovaných opisů bible z té doby);

- **nové literární žánry** – rozšíření stylistických kvalit jazyka: traktáty, manifesty, česká duchovní píseň, beletrie; oblast **vědy** (zde původně jen latina, ale od pol. 15. stol. i čeština, nejen teologie, ale i přírodověda, lékařství, astronomie aj.);
- čeština v listinách, **administrativní** praxi, **právní** jazyk – zdokonalení, značná vytríbenost; **kronikářství**, cestopisy;
- husitské skladby *Budyšínského rukopisu*;
- husitské válečnické umění – rozšíření vojenských termínů do jiných jazyků; **vojenská** literatura (*Žižkův vojenský řád*), válečné písně (*Ktož jsou boží bojovníci*; *Povstaň, povstaň, veliké město pražské*);
- osobnost Jana Husa; **Husův jazyk**:

v **hláskosloví** spíš **konzervativní** (pocházel z jižních Čech s pouze českým obyvatelstvem nezasaženým změnami z centra a česko-německým bilingvismem), některé jevy považoval za německé vlivy, ale byl to přirozený vývoj;

v **morfologii** byl **progresivní** – neužíval jednoduchých minulých časů, v 1. os. sg. sloves 4. a 5. třídy užíval koncovku -m (*prosím* m. *proši*, *volám* m. *volaju*); příklon k mluvenému jazyku;

syntax – formální dokonalost; odborná díla psal latinsky, splňují dobové požadavky latinské poetiky (rytmizovaná a veršovaná místa, perioda), i v českých spisech určených širokému obecnstvu uplatňuje prvky dobové poetiky, ale s důrazem na sdělnost;

rétorické prvky – výborně ovládal řečnické umění; navazování kontaktu s posluchači (jejich pojmenování – častý výskyt), užívání přísloví, synonymních/antonymních dvojic/trojic apod.;

obohacuje **slovní zásobu** (*chlubník*, *svatokupec*, *křivověrec*, *svatokrádec*, *papežiti*, *biskupiti*); ve snaze o srozumitelnost výkladu počesťuje odborné termíny (zvl. německé) nebo je sám vytváří (*čtena*, *spoluhlas*);

J. Hus psal **moderním jazykem**, sblížil tradiční literární jazyk a dobový mluvený úzus (aby kazatelské umění bylo účinné); na jeho „demokratizovaný“

jazyk (sblížený s mluveným v morfologii, syntaxi a slovní zásobě, ale s konzervativním hláskoslovím) navázali další autoři, např. Jan Rokycana, Petr Chelčický;

patří k prvním jazykovým **teoretikům** – spis *De orthographia bohemica*: náhrada spřežkového pravopisu diakritickým;

- v 15. stol. výrazný vliv češtiny v Polsku (při formování polského spisovného jazyka), ale i v jiných zemích (ve funkci uznávaného diplomatického jazyka);
- mocný impuls v šíření literatury – **knihtisk** (české země asi 1468).

Věrní a v Bobu milí páni, panie, bobatí i chudí! Prosim vás a napomínám, aby Pána Boba poslouchali, jeho slovo velebili a rádi slyšeli i plnili. Prosim vás, aby pravdu boží, kterouž sem z božieho zákona psal a z řeči svatých kázal a psal, aby se té drželi. Prosim také, ať by kto ote mne slyšal na kázání neb sükromie co proti pravdě boží aneb ať bych kde psal, jenž, ufám Bobu, tobo nenie, aby tobo nedržel. Prosim také, ať kto viděl jest mé lebké obyčeje v mluveni aneb v skutciech, aby se jich nedržel, ale aby za mě Boba prosil, aby mi ráčil odpustiti. Prosim, aby kněžjí dobrých obyčejův milovali a velebili a je ctili, a zvláště jenž pracují v slovu božiem. Prosim, aby se varovali lstivých lidí, a zvláště kněžjí nebudných, o nichž die Spasitel, že jsú v růše ovčiem a vnitř vlčie hltaví. Prosim pánův, aby své chudině milostivě činili a právě ji spravovali. Prosim měšťanův, aby své obchody právě vedli. Prosim řemeslnikův, aby věrně své dielo vedli a jeho požívali. Prosim sluh, aby svým pánóm věrně slúžili. Prosim mistrův, aby síce dobře živi své žáky věrně učili, najprvé aby Boba milovali, pro jeho se chválu učili a pro prospěch obce a pro své spasenie, ale ne pro lakomstvie ani pro

svěcké zvelebenie. Prosim studentův i žákov jiných, aby mistrův svých v dobrém poslouchali i následovali, aby se pilně pro Boží chválu a pro spasenie své i jiných lidí učili... Psal sem list tento vám v žalári v okovách, čekaje nazajitřie na smrt odsúzenie, maje plnú naději v Bobu, abych pravdy božie neustupoval a bludův, kteréž jsú na mě křiví svědkové svědčili, abych se neodpřisabal. Kterak se mnú Pán Bób činí a se mnú jest v dobrých pokušeniech, poznáte, až se u Boba v radosti s jeho pomocí sbledáme... Také prosim vás, zvláště Pražané, aby na Betlém byli laskaví, dokud Pán Bób popřeje, aby v něm božie slovo kázali. Pro to miesto ďábel se rozhněval a proti němu farářův a kanovníkův popudil spatřiv, že jeho kralovstvie v tom miestě se rušilo. Ufám Pánu Bobu, že to miesto zachová do své vôle a učiní v něm prospěch větší skrzě jiné, než skrzě mě nestatečného učinil. Také prosim, aby se milovali, dobrých násilím tlačiti nedali a pravdy každému přáli...

Úryvek z Husova listu Věrným Čechům, psaného v Kostnici 10. června 1415

(Převzato z: SPUNAR, P. *Kultura českého středověku*. Praha:Odeon, 1987, 490–492.)

Ktož jsú boží bojovníci
a zákona jeho,
prostež od Boha pomoci
a úfajte v něho,
že konečně vždycky s ním svítězíte.

Kristusť vám za škody stojí,
stokrát viac slibuje,
pakli kto proň život složí,
věčný mieti bude;
blaze každému, ktož na pravdě sende.

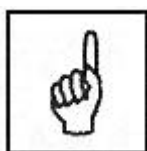
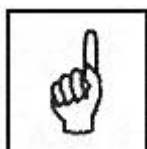
Tent pán velí se nebáti
záhubcí tělesných,
velí i život složití
pro lásku svých bližních.

Ktož jsú boží bojovníci

(Převzato z: SPUNAR, P. *Kultura českého středověku*. Praha:Odeon, 1987, 490–492.)

4.4 Humanistická čeština

- vyspělý jazyk stol 16. a první čtvrtiny 17. stol.;
- období **humanismu a renesance** – nový umělecký a názorový (životní) směr, u nás se rozvíjí po husitských válkách (až v 2. pol. 15. stol.), ovšem jakási jeho „1. etapa“ už za Karla IV. (rozvoj přerušen husitstvím);
- změna hospodářských poměrů u nás po husitských válkách, rozvoj měst; r. 1526 nástup Habsburků na český trůn – změna národnostního složení, příliv zejm. Němců (ale např. také tzv. valašská kolonizace z Rumunska), vliv na rozmnožení slovní zásoby: latina, řečtina (zvl. odborné termíny), němčina (řemeslná terminologie), francouzština, španělština (vojenské výrazy), italština;
- hlavním jazykem literatury **latina** (klasická, antická), někteří tvůrci užívali **češtinu** – aby prokázali, že se vyrovná dobovým ideálům (latině a řečtině); představitelé české větve humanismu: Řehoř Hrubý z Jelení, Mikuláš Konáč z Hodiškova, Viktorin Kornel ze Všehrd, Daniel Adam z Veveslavína aj.;
- snaha autorů, aby se čeština vyrovnala ideálu klasické latiny, vedla k **latinizaci**, a to zvl. **syntaxe** – k již existujícím latinismům, např. postavení slovesa na konci věty, přibyly dobové latinismy jako postpozice shodného přívlastku, antepozice neshodného přívlastku, interpozice – vkládání rozvíjející části do rozvíjené, perioda – složité souvětí (předvětí, závětí);
- všechny oblasti užívání češtiny měly svůj specifický styl; vysoce rozvinutý byl jazyk **právnícký, administrativní; básnický** jazyk: M. Dačický z Heslova (stylistický kontrast ve všech jazykových plánech), Šimon Lomnický z Budče (deminutiva), pokusy o časomíru – Jan Blahoslav, Vavřinec Benedikt Nudožerský, J. A. Komenský;
- nový překlad bible – **Bible kralická** (6 dílů, 1579-1593), vzor stylistické **dokonalosti**; jazyk této bible **kodifikován** za národního obrození (dnešní rozpor mezi jazykem mluveným a psaným); bibličtina na Slovensku;
- sjednocení pravopisného úzu – **bratrský** pravopis; zdokonalení interpunkce;
- dobová **lexikografie**: významné slovníky Daniela Adama z Veveslavína;
- **gramatiky**: první byla *Grammatika česká* Beneše Optáta, Petra Gzella a Václava Philomatesa (1533); Jan Blahoslav (přídavky k této gramatice, např. o cizích slovech, dialektech, sbírka přísloví); Matouš Benešovský (česká

paradigmatika); Vavřinec Benedikt Nudožerský (první skutečná mluvnice podle dnešních měřítek, komplexní popis vymaněný z latinského vlivu, r. 1603);

- vliv češtiny za hranicemi českého území (její vyspělost uznávána): Slovensko, Polsko, Uhry, přes polštinu vliv na slovní zásobu ruštiny, lužická srbština, charvátština.

a) Když proti tomuto mistru Jeronymovi mnohé věci na sněmu mluveny byly, že jest kacír, a to se i duovody některými a svědky dotvrzovalo: naposledy vidělo se všechněm za dobré, aby on sám obecně a zjevně slyšán byl, a na jednokaždé, což mu se za vinu dává, odpovídal. A protož přiveden jsa do sněmu, když mu rozkázáno bylo, aby na artikule žalobníkův svých odpovídal, dlaugo tomu odpíral, pravě slušné a náležitě býti, aby nejprvé sám svau při vedl a nevinu ukázal, nežby na křivé žaloby odporníkuov svých odpovědi dával. Ale když mu toho odepřino, tedy

stoje uprostřed sněmu, takto hlasitě promluvil: „Jaká jest to nespravedlivost! Tři sta a čtyřiceti dní byl sem držán v těžkém a temném žaláři, v smradu, v nečistotě, v lejnách, v okovách, v nauzi a nedostatku všech věcí. V tom času protivníky a nepřátely mé vždycky jste slyšeli: mne pak nyní jedinké hodiny slyšeti nechcete. Z toho bez pochyby pošlo, když nepřáteluum mým a utrhaní jejich uši jednokaždého z vás otevřiny byly, a oni v tak prodlaženém času namluvili vás a v tom stvrdili, že jsem kacír, nepřítel víry křesťanské, protivník církve a lidí duchovních, že vy mně nyní, abych nevinu své hájil a bránil, dovoliti nechcete. A tak jste mne prvé v srdcích a myslech vašich za zlého a nešlechtného člověka odsaudili, nežli ste, cobych provinil a jaký byl, poznati mohli. Ale však i vy lidé jste, a ne bohové; nejste věčně trvající, ale smrtdelní; klesnauti, padnauti, poblauditi, zmejlití, oklamáni, podvedeni a svedeni býti můžete, jako i jiní lidé. V tomto místě a na tomto sněmu praví shromážděna býti světla světa, a ze všeho okršlku země muže nejmaudřejší.“

Úryvek textu Daniela Adama z Veleslavína, r. 1585

(z překladu Listu Poggia Florentského o odsouzení M. Jeronýma)

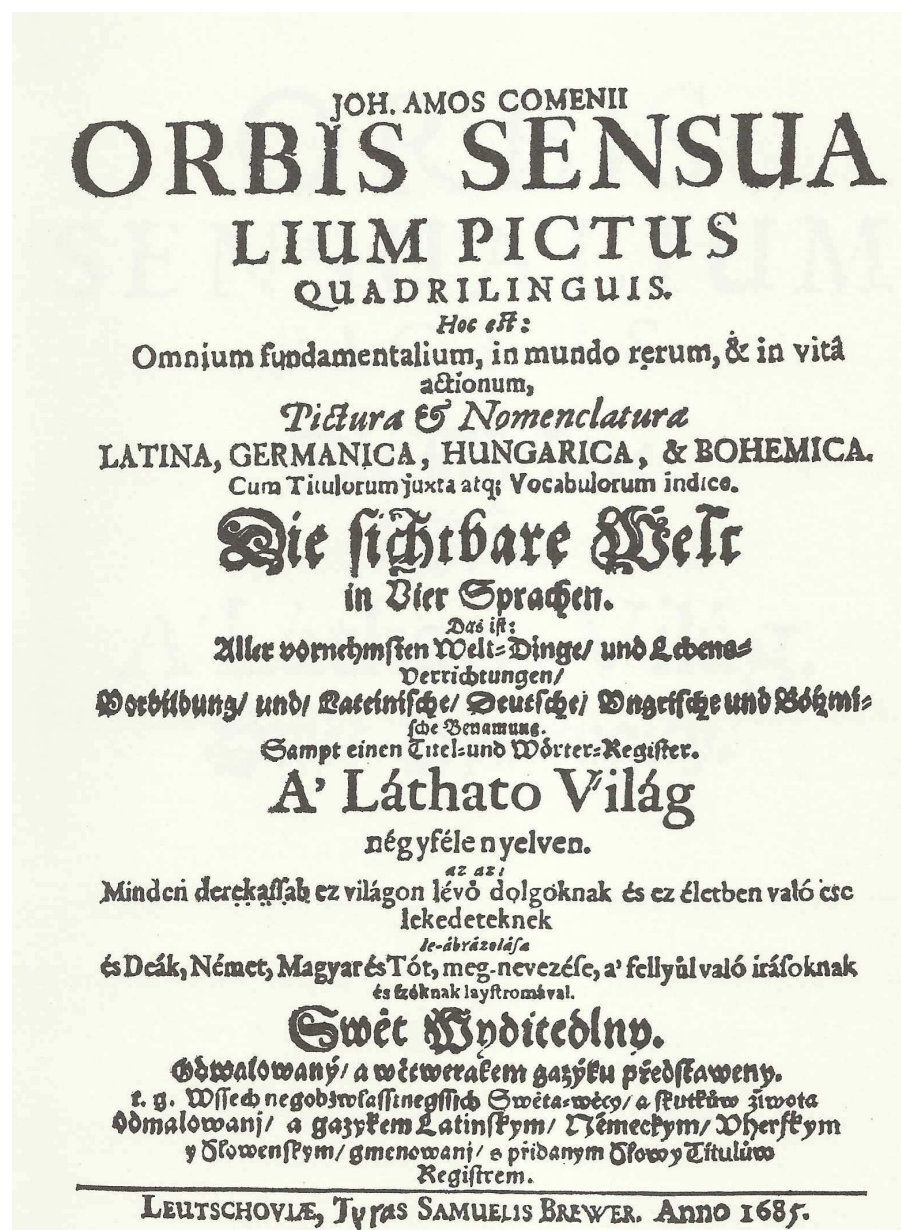
(Převzato z: HAVRÁNEK, B. Vývoj spisovného jazyka českého. In: *Československá vlastivěda*. Řada II. Spisovný jazyk český a slovenský. Praha: Sfinx, 1936, s. 61.)

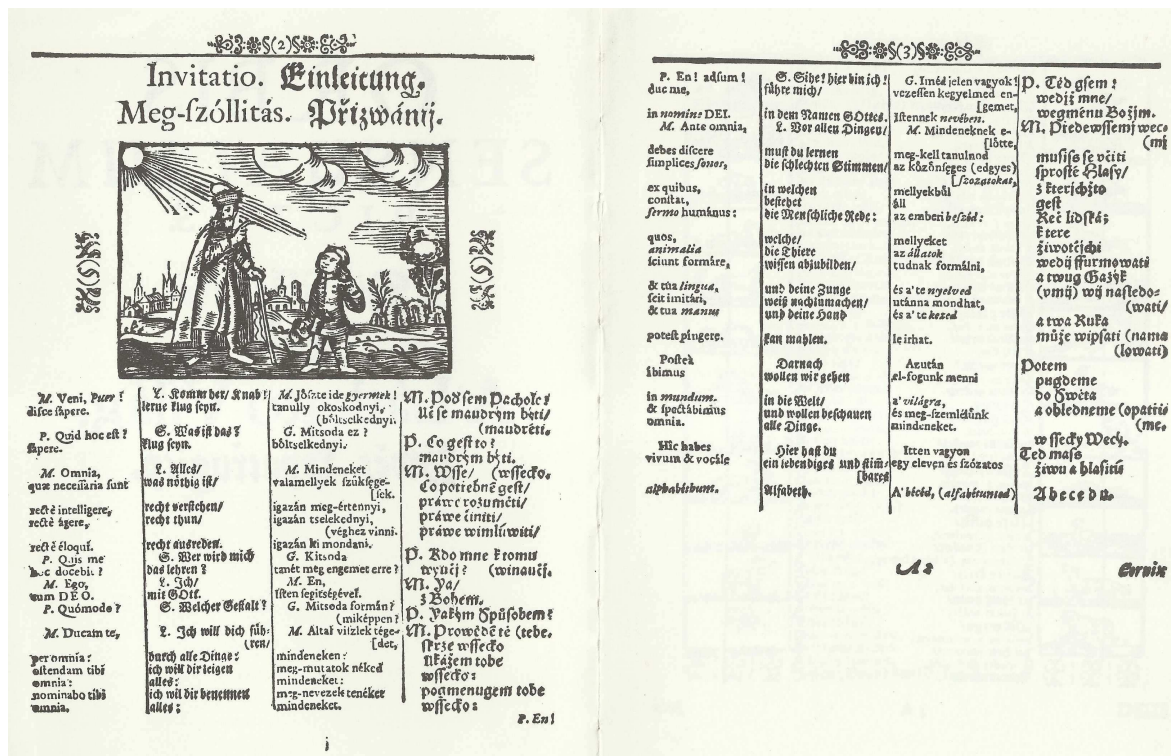
4.5 Čeština pobělohorská (barokní)

- pol. 17. stol.–konec 18. stol.
- období protireformace (od Bílé hory do josefínské doby); čeština pobělohorského (barokního) období bývá označována jako úpadková, je to však tvrzení nesprávné (obrozenci tam nenašli oporu pro vysoký styl, proto hodnotili jazyk jako úpadkový); ztráta vzdělaného publika (po Bílé hoře emigrace, konfiskace), těžiště tvorby v **nižším stylu** – souvislost s protireformací (zpřístupnění širším vrstvám), není protiklad vyššího stylu – ústup vědomí spisovnosti, prohloubení nářeční diferenciace;
- **lidová a pololidová slovesná tvorba**: lidová píseň, jarmareční (kramářská) píseň, knížky lidového čtení;
- pocit národního ohrožení vyvolal velký **teoretický zájem** o spisovný jazyk, vznik mnoha **gramatik** (rozdílná úroveň, gramatika V. J. Rosy, P. Doležala), jazykový **purismus**;

- čeština autorů pobělohorské **emigrace**: Pavel Stránský, Pavel Skála ze Zhoře, **J. A. Komenský** (dílo a jazyk tohoto autora);
- **domácí prostředí**: **regrese češtiny**, začala ustupovat jako jazyk vědy (vytlačena latinou), jazyk administrativy (postupně nahrazována němčinou, ale na Lašsku a ve Slezsku se udržela déle); básnický jazyk: Bedřich Bridel (vrchol a konec vysokého stylu), alamódová poezie, lidovější náboženské básně a písně (Felix Kadlinský, Adam Michna z Otradovic); drama: Kocmánkova interludia; jazyk barokních kazatelů.

KOMENSKÝ, J. A. *Orbis pictus*. Přetisk vydání z roku 1685. Praha: Albatros, 1989.

4.6 Čeština doby národního obrození

- germanizační politika Marie Terezie a Josefa II., čeština vytlačena z veřejného života a ze škol (s výjimkou nejnižšího stupně), držela se na venkově ve formě teritoriálních dialektů, po zrušení nevolnictví příchod pracovních sil z venkova do měst, postupná obroda českého jazyka díky úsilí malého počtu českých vzdělavců (od 70. let 18. stol.);
- snaha vzbudit zájem o český jazyk, vydávání **obran češtiny**; Krameriovy noviny;
- nutnost uvedení češtiny do všech funkcí – potřeba **kodifikace** spis. jazyka; **Josef Dobrovský**: *Ausführliches Lehrgebäude der böhmischen Sprache* (1809);
- úpravy bratrského pravopisu (analogická a skladná) – **pravopis novočeský**; švabach nahrazen antikvou;
- rozvoj **slovní zásoby** (Jungmannova generace); Jungmannův pětidílný *Slovník česko-německý*;
- přelom ve **40. letech 19. stol.**: do té doby se úsilím filologů podařilo kodifikovat gramatickou normu, rozšířit slovní zásobu, uvést češtinu do všech jejích funkcí (**všech oblastí užívání**); od 40. let není čeština pouze záležitostí

intelligence a jazykem **literárním**, ale i jazykem **mluveným**; další vývoj v 19. stol. (**brusy** českého jazyka; **mluvnická kodifikace** J. Gebauera; první *Pravidla českého pravopisu* 1902);

- **poezie**: K. H. Mácha; **proza**: J. K. Tyl, B. Němcová; **publicistika**: K. Havlíček Borovský.

pařiti musy? A w pravdě, chudoba literatury
České jest suad ta neywěřšji příčina, pro kterau
Český gazyl tak málo milownjku má. Gá soce
se přiznávám, že o ceně gegj negsem posawad ce-
le přetwědčen, ale mnjm, že, kdyby něco na nj
bylo, giz dáwno bychom to na gewě widěli. To
wjm, že Němcy gať samému gazylu twrdost pro
mnohé spoluzwučky, tak literaturě tu náramnou
chybu wystawugj, že až po tu dobu ani gedně
knihy České newysslo, kteráby něco nowého, wy-
born:ho obsahowala. Wssecko, co potud Čech
dobře powěděl, buďto w německém gazylu powě-
děl, buď to lépe powěděl Němcy nežli on, geli-
kož literatura gegich Česka, y w Čechách sa-
mých, giz dáwno přewážila. Přidám y to, na
čež sami Čechowé sobě nařjkagj, že zwláště w
technyckých slowjch welký nedostatek trpj? Y ge-
stliže tomu tak, gaťož nelze pochybowati, tuť
malý prospěch wřinj ten gazyl we filozofickém y ar-
tystykckém uměnj; (widjte aspoň, že gá welice té
nauze čytjm) od giných ale dyalektů (nářečj)
Slowenských, aby sobě gich zapůgčil, (německá-
by gen sinjch způsobila) neprospěge ijm mnoho,
protože jim Čech předce rozuměti nebude. Tak
weliká, hle, ležj klatba na tom, co Českého
gest!

J. Jungmann: Rozmlouvání druhé o jazyce českém, r. 1803

(Převzato z: HAVRÁNEK, B. Vývoj spisovného jazyka českého. In: *Československá vlastivěda*. Řada II. Spisovný jazyk český a slovenský. Praha: Sfinx, 1936, s. 88.)

Národ Českoslowanský wálný počet vzdělanců a hlav důwtipných w sobě chowá, gich však vzdělanost cizjm gazykem, neyvje německým nebo łatinským gest ziskána. W takowém těj gazyku býwá gegich wědecké obcowánj.

Tjm se stáwá, že w našem národu wje než w kterémkoli giném sprostota a vzdělanost se děl, a takowá mezera mezi oběma se nacházj, že, komu osud nepopřál od mládi swé prostředkem cizjho gazyku wyššjho vzdělanj sobě dobytj, ten u pozděgšjm wěku žiwota swého k samotliwé a skrowné prostotě odsauzen býti musj.

Tento strastný obce staw, tak dlauho škodliwé swé aučinky rozplozowati bude, dokud sbor vzdělancůw samowolně neschopj se národnjm a vlastenským všem obecným gazykem wyššj vzdělanj konati a provozowati. Tak se čilegšj w národu žiwobyty probudj, a sám ten, kdož, nabyw we školách obiených vzdělanosti, dosáhna upokogenčo auřadu nebo žiwosti, z nedostatku wědomeckého obchodu poznenáhla by zezprostněl, k wyššjmu auřadu powzbuzen a w něm po všechny doby žiwota swého zadržowán bude.

Nám gen zbýwá, náš wyborný a všeho podiwenj hodný gazyk, genž přjsným národowládým osudem skrze několika stoletj z obytu učeneckého takměř wyobcowán byl, a gen o samotě, nepřjrowně ostatnjm gazykům pokračowal, sworným myslj a wůlj sgednocenj tak zaprawiti a udobiti, gak přjtomný staw wědomectwa žádá; tak se pagednau tam postawjme, kamby dlauhá a laudawá cesta pozdě přiwedla.

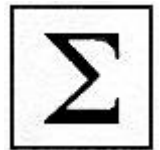
Pozn. *wědomecký obchod* wědecký styk. — *obyt* arch. obydlí, zde swět. — *nepřjrowně* (zcela ojedinělě) nerownoměrně. — *udobiti* (zcela ojedinělě) formowati, uzpůsobiti. — *wědomectwo* wěda.

Z „Oznámení“, připojeného k prvnímú svazku časopisu Krok, r. 1821

(Převzato z: HAVRÁNEK, B. Vývoj spisowného jazyka českého. In: *Československá vlastiwěda*. Řada II. Spisowný jazyk český a slowanský. Praha: Sfinx, 1936, s. 93.)

Shrnutí kapitoly

- Písemně nedoloženou, předhistorickou fází českého jazyka je pračeština, na ní navazují etapy historického vývoje – raná stará čeština, čeština 14. století, husitská čeština, humanistická čeština, pobělohorská čeština a čeština nová (od národního obrození do současnosti).

Kontrolní otázky a úkoly:

1. Jak poznáváme podobu jazyka do konce 13. století? Vyjmenujte nejstarší dochované (jazykově české) souvislé texty.
2. Které jazyky se uplatnily na českém území během 14. století a k jakým účelům se používaly? Přibližte rozvoj češtiny v tomto období.
3. Vyjmenujte nové žánry, které se rozvíjely v době husitské. Vysvětlete, proč jazyk Jana Husa byl „v hláskosloví konzervativní, ale v morfologii progresivní“.
4. Co je hlavním rysem češtiny humanistické (zejm. její syntaxe)? Čím je Bible kralická významná v našich jazykových dějinách?
5. Proč došlo k regresi češtiny v pobělohorském období? Popište stav českého jazyka na přelomu 18. a 19. století.

6. Jakým způsobem byla kodifikována novodobá spisovná čeština?

Citovaná a doporučená literatura

CUŘÍN, F. *Vývoj spisovné češtiny*. Praha: SPN, 1985.

HAVRÁNEK, B. Vývoj spisovného jazyka českého. In: *Československá vlastivěda*. Řada II. *Spisovný jazyk český a slovenský*. Praha: Sfinx, 1936.

HORA-HOŘEJŠ, P. *Toulky českou minulostí*. Díl 1–13. (Vydala různá vydavatelství v průběhu let 1985–2012.)

KOL. AUTORŮ. *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: LN, 2002.

KOMÁREK, M. *Dějiny českého jazyka*. Brno: Host, 2012.

PLESKALOVÁ, J. *Stará čeština pro nefilology*. Brno: MU, 2001.

PORÁK, J. *Chrestomatie k vývoji českého jazyka*. Praha: SPN, 1979.

SPUNAR, P. *Kultura českého středověku*. Praha: Odeon, 1987.

ŠLOSAR, D., VEČERKA, R. *Spisovný jazyk v dějinách české společnosti*. Praha: SPN, 1979.

ŠLOSAR, D., VEČERKA, R. A KOL. *Spisovný jazyk v dějinách české společnosti*. Brno: Host, 2009.

Internetové zdroje:

<http://vokabular.ujc.cas.cz> (Vokabulář webový)

<http://www.manuscriptorium.com> (historické knižní fondy)

5 Vývoj hláskosloví

V této kapitole se dozvíte:

- jaké pozdně praslovanské hláskové změny odlišily západoslovanské jazyky (a češtinu) od ostatních slovanských jazyků,
- nejdůležitější změny pračeského hláskosloví,
- staročeské hláskové změny mezi 10. a 14. stol.,
- dokončení hláskoslovného vývoje do konce 16. století.

Po jejím prostudování byste měli být schopni:

- vysvětlit podstatu nejvýznamnějších hláskových změn a jejich časovou chronologii,
- objasnit dopad některých změn na morfologii,
- podle stavu hláskosloví určit přibližné stáří staročeských památek.

Klíčová slova kapitoly: palatalizace, metateze, stahování, jery, nosovky, přehláska, depalatalizace, diftongizace, monoftongizace, asibilace, asimilace, disimilace, úženi.

Průvodce studiem

*Ke studiu vývoje hláskosloví si, milí studenti, musíte opět vzít na pomoc dobrou **historickou mluvnici**, která vám podrobně vysvětlí podstatu a chronologii nejdůležitějších změn; náš text obsahuje pouze výčet změn s příkladovými slovy, který je pro vás jistým vodítkem, v jakém rozsahu máte dějiny českého hláskosloví studovat.*

Proč je zvládnutí této problematiky důležité? – Při četbě staročeských památek budete moci lépe samostatně odhadnout přibližné stáří textu, a to podle provedení nebo neprovedení konkrétní změny; z hlediska jazykového vývoje proto, že některé změny měly dopad na staročeskou morfologii (např. na změnu koncovek jmen a sloves); z pohledu studenta bohemistiky zejména proto, že odraz těchto změn (jejich průběh a rozšíření) nacházíme v současném jazyce spisovném a v dialektech – bez jejich znalosti např. nelze vysvětlit, proč se

*někde říká **břuch**, jinde **vajce** (příp. **vajco**), **ščáva**, **hezkej tejden**, v některých oblastech **maju hodně synkuv**, v jiných **nemajú muža**, jinde ho zase **nemajó**. Snad vám bude touha po vysvětlení mnoha jevů dnešního jazyka dostatečným impulsem k samostudiu.*

Výklad hláskoslovného vývoje rozdělíme do několika období:

1. změny **pozdně praslovanské**, kterými se čeština a ostatní západoslovanské jazyky odlišily od jazyků jiho- a východoslovanských;
2. **pračeské** změny 10. století;
3. dobu **od konce 10. do konce 14. stol.**, kdy probíhal nejintenzivnější vývoj hláskoslovného systému češtiny;
4. období **od konce 14. stol. do konce 16. stol.**, v němž již změny nebyly tak bouřlivé; od konce 16. stol. se vývoj v této oblasti uklidňuje.

Základní pojmy, s nimiž se budete při studiu hláskových změn setkávat:

- **metateze** (přesmyknutí, přehození hlásek);
- **palatalizace** (měkčení souhlásek);
- **depalatalizace** (změna měkké souhlásky v tvrdou; ztráta měkkosti);
- **přehláska** (změna nepřední samohlásky /a, o, u/ v samohlásku přední /e, i/ po měkkých souhláskách);
- **diftongizace** (změna hlásky /monoftongu/ v dvojhlásku /diftong/);
- **monoftongizace** (změna dvojhlásky /diftongu/ v hlásku /monoftong/);
- **asibilace** (přidání sykavkového šumu do výslovnosti hlásek *r'*, *d'*, *t'*; vznik *ř*)
- **asimilace** (spodoba, vzájemné ovlivnění hlásek v proudu řeči, sblížení v artikulaci nebo znělosti);
- **disimilace** (rozlišení hlásek; opak asimilace);
- **úžení** (změna otevřenější samohlásky v zavřenější, např. *e* > *i*).

Ke studiu doporučujeme zejména tyto tituly:

LAMPRECHT, A., ŠLOSAR, D., BAUER, J. *Historická mluvnice češtiny*. Praha: SPN, 1986.

PLESKALOVÁ, J. *Stará čeština pro nefilology*. Brno: MU, 2001.

KOMÁREK, M. *Dějiny českého jazyka*. Brno: Host, 2012.

5.1 Hláskosloví pozdní praslovanštiny

(západoslovanská skupina)

(5.–10. stol.: konec psl. období, počátek vydělování jednotlivých slovanských jazyků)

- zachovány **kv, gv** (kvěť, gvězda) X **цвет, звезда**; stsl. **cvětъ, dzvězda**
- souhláska **ch** se při 2. a 3. palatalizaci mění v **š** (veš-kerý, múšě) x **ś** zachováno u V a J (**весь**; stsl. **вьсь, musě**)
- za **pj, bj, mj, vj** > měkké retnice (**zem'a** > země, **grab'e** > hrábě) x V a stsl. má „l-epentetické“ (**земля, stsl. kupljŏ**)
- za **tj/dj, kt/gt** > **c, dz** (> **z**)
svietja > **sviečě**, **medja** > **medza** > **mezě**, **nokti** > **noc**, **mogti** > **moci**
- zachování **tl, dl** (**vedľь, pletľь, modlitva**) x V a J > I (stsl. **velь, pleľь**)
- **metateze likvid**: střidnice za **tort, toľt, tert, telť**: češ. a J > **trat, tlat, trět, tlet**

* gordъ > gradъ > hrad	x	город („plnohlasí“ v ruš.)
* golva > glava > hlava	x	голова
* berg > brěgъ > břeh	x	берег
* melko > mléko	x	молоко

Úkoly k textu

Doplňte dnešní podoby slov (po provedení metateze likvid, příp. dalších změn), jako v příkladu **morzъ > mráz*:

*zolto >	*vorna >
*berza >	*dervo >
*korva >	*kolda >
*golsъ >	*mertí >

(Řešení: zlato, brěza > břieza > bříza, kráva, glas > hlas, vrána, drěvo > dřevo, kláda, mrěti > mřieti > mříti)

5.2 Pračeské změny (10. století)

Změny vokalického systému

- **stahování (V + j + V > ě > ů)**
dobroje > dobroe > dobree > dobré
 (oje > oe > ee > é)
dobraja, moja, vojevoda
- **zánik nosovek:**
 ę > ä > a nebo ě (v měkkém okolí)
 ǫ > u
męso > māso > maso
pęť > p'ät' > pět
 rǫka > ruka
 mǫka > múka
- **zánik jerů (v ČJ: ѣ, ѥ > e)**
 Havlíkovo pravidlo
рѣсъ > pes; рѣса > psa
дѣнь > den; въ дѣне > ve dne;
дѣньсь > dnes
šъвьсь > švec; šъвьса > ševca

Změny konsonantického systému

- **dz' > z'** (10./11. stol.)
 medz'a > mez'a
 nog'ě > nodz'ě > noz'ě
- **pračeské depalatalizace** (přestavba systému měkkostních protikladů)
 t'et > tet (pętero > p'ät'ero > patero)
 t'ät > tät > tat (svęťъjъ > sv'ätý > svätý > svatý)
 t'ьt > tt > tt (starъca > starca x starъсь > star'ec')

Vęceslavъ > V'äc'eslav > V'äceslav > Väceslav > Văceslav > Václav

Úkoly k textu

1. Na příkladovém slově *vojevoda* objasněte průběh stahování (kontrakce).
2. Ujasněte si proces zániku jerů na příkladovém slově *šъвьсь* (2. p. *šъвьса*).
3. Zánik nosovek (denazalizace) proběhl i v níže uvedených slovech; určete, jaká nosovka předcházela vyznačeným samohláskám: dub, devět, jazyk, zub, kuře, holub, svatý, vedu.

5.3 Hláskové změny v období od konce 10. do konce 14. století

- **přehláska 'a > 'ě** ('a > 'ä > 'ě), 'á > ie; konec 12. – poč. 13. stol.; odlišení tvrdých a měkkých deklinací

čáša > čiešě

otc'a > otcě

duša > dušě

slyšati > slyšěti

- **přehláska 'u > i** ('u > 'ü > i), 'ú > í; 2. a 3. čtvrtina 14. stol.; nejrychlejší a důsledná změna; příčinou palatalizace předchozí souhlásky

břuch > břúch > břich, cuzí > cizí, ludé > lidé, cútiti > cítiti;

kožuch, Juří, l'úbat, řújen, ščúr;

změny v morf.: dušu > duši, oráču > oráči, kryju > kryji, dělaju/ú > dělaji/í, paňú > paní, zem'u > zemi;

- **g > h** (g > γ > h); konec 12. – poč. 14. stol.; na rozhraní 13. a 14. stol. čeština neměla [g], dostalo se zpět v cizích slovech (signál přejatého slova)

glava > hlava; noga, pogan, togo

Gr'ek > Řek, Gr'egor' > Řehoř

- **asibilace r', d', t'** (přidání sykavkového šumu do výslovnosti); 13., 14. stol.;

u **d', t'** se neprosadila, pouze u **r'** → **vznik ř**:

r' > [r^s] > ř:

úhor' > úhoř; tři, páteř, řeka, stařec;

r + s > ř:

kurfirst > kurfiřt, trstina > třtina;

(ř > ž: r'ebro > řebro > žebro; r'ebří > řebří > žebří(k) x řebříček)

- **depalatalizace (historické)**; pol. 13 stol. – konec 14. stol.;

zánik konsonantické měkkostní korelace (měkkostních protikladů)

b'e, p'e, m'e, v'e, f'e;

d'e, t'e, n'e;

sykavky ostré i tupé;

d'en' > den, n'ebud'et'e, s'eno, t'eta;

b'ežet > [b'iežet] > [bježet], p'ena > [p'ena] > [pjena];

c'ěsta > cěsta > cesta: **ztráta jotace (ě > e)**

- **diftongizace ó > uo**; 14. stol.; po tvrdých souhláskách (i po předložkách nebo předponách)
dóm > duom, bóh > buoh, chlapóv > chlapuov, v óči > vuoči, zóstatí > zuostatí
- **slabikotvorné r, l**; 14. stol.; zánik průvodních vokálů
- **zánik pobočných slabik**; od 14. stol.
jmám > mám, sedlka > selka, bratr > bratr, sestr > sester
- **asimilace znělosti**; od 14. stol.
- **disimilace**; od 14. stol.
šč > št: ščeňe > šteňe
- **diftongizace ý > ej, ú > ou**; od konce 14. stol.

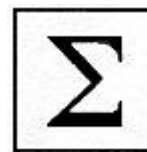
5.4 Hláskové změny v období od konce 14. do konce 16. století

Dokončení některých změn, jež započaly v předchozím období, a provedení nevelkého počtu změn nových.

- asi od přelomu 14. a 15. stol. **splývání i/y ve výslovnosti** (ve středních Čechách provedeno během 15. stol.)
- od přelomu 14. a 15. stol. počátek **splývání dvojího l** ve výslovnosti (zánik tvrdého l)
- po 14. stol. (asi od poč. 15. stol.) **změna bilabiální výslovnosti hlásky v** na labiodentální
- pokračování průběhu **diftongizací ó > uo, ý > ej, ú > ou**; změny **ó > uo, ý > ej** zcela provedeny během 15. stol., diftongizace **ú > ou** má svůj vrchol v 15. stol., dokončena je v 16. stol. (v grafice jako *au* do r. 1849)
- **monoftongizace ie > í**
- **monoftongizace uo > ů**
- **úžení é > í**; od 15. stol., hlavně během 16. stol.; pomalá změna, dnešní stav od přelomu 16. a 17. stol. (změna ve slabice **lé > lí** až v 18. stol.)
- **změna tautosylabického (těžeslabičného) aj > ej**; 15. a 16. stol.:
vajce > vejce (x vajec), volaj > volej, nejlepší > nejlepší.

Shrnutí kapitoly

- Vývoj hláskoslovného systému češtiny probíhal nejintenzivněji v době od konce 10. do konce 14. století; předcházely mu změny pračeské a praslovanské, navazovaly na něj změny probíhající během 15. a 16. stol., po němž se vývoj hláskosloví uklidňuje.
- Průběh a rozšíření hláskových změn je dodnes v jazyce viditelné, a to v jednotlivých jeho nářečních skupinách.

Kontrolní otázky a úkoly:

1. Vysvětlete průběh stahování (kontrakce).
2. Co je Havlíkovo pravidlo?
3. Jaké změny v morfologickém systému byly vyvolány přehláskami samohlásek 'a > ě a 'u > i.
4. Jak vzniklo české ř?
5. Vysvětlete podstatu historických depalatalizací.
6. Pojmenujte postupné změny, k nimž došlo v následujících slovech:
kón > kuoň > kůň, chlapóv > chlapuov > chlapů.

Úkoly k textu

Níže uvedený úryvek z *Kunhutiny modlitby* přeložte do dnešní češtiny, obě varianty porovnejte a pojmenujte hláskoslovné změny, které proběhly od doby vzniku textu v polovině 13. století do doby, kdy byl vývoj hláskosloví dokončen.

Vítaj, kráľu všemohúci,
ve všetkých miestech vševidúci,
všetkých kajúcich milujúci,
večný život dávajúci,

všeteho kvietie kraššie kvúci,
všetech svetlostí viece stvúci,
svým milým sa zjvujúci,
je rozkošne kochajúci!

Vítaj, slavný stvořitel'u,
vítaj, milý spasitel'u,
vítaj, věrný náš přítel'u,
vše dobroty davatel'u!

Vítaj, v núzi těšitel'u,
všeteho hoře zbavitel'u,
vítaj, divný slavitel'u
i rozkošný krmitel'u!

Děkujeme tobě z tvého
z milování velikého;
z potřebného, z radostného,
z vysokého i z šedrého:

ež si ráčil ny stvořiti,
velmi drazě vykúpiti,
nebesa dens otvořiti
a svým tělem obdařiti.

Chvála tobě, Bože, z toho,
ježe činíš divov mnoho
divnú mocú slova tvého
v rukú popa všelikého.

Citovaná a doporučená literatura

CUŘÍN, F. *Vývoj českého jazyka a dialektologie*. Praha: SPN, 1977.

LAMPRECHT, A., ŠLOSAR, D., BAUER, J. *Historická mluvnice češtiny*. Praha: SPN, 1986.

KOL. AUTORŮ. *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: LN, 2002.

KOMÁREK, M. *Dějiny českého jazyka*. Brno: Host, 2012.

PLESKALOVÁ, J. *Stará čeština pro nefilology*. Brno: MU, 2001.

6 Staročeská deklinace

V této kapitole se dozvíte:

- jaké měla stará čeština druhy deklinací,
- jak vznikla deklinace složená (adjektivní),
- k jakému vývoji došlo ve jmenných gramatických kategoriích rodu a čísla,
- o změně kmenového principu skloňování substantiv na rodový.

Po jejím prostudování byste měli být schopni:

- vysvětlit vznik adjektivní deklinace,
- objasnit změnu kmenového principu skloňování na rodový,
- charakterizovat podrobněji vývoj o-kmenové deklinace maskulin v souvislosti s rozvojem gramatické kategorie životnosti.

Klíčová slova kapitoly: deklinace jmenná, deklinace zájmenná, deklinace složená (adjektivní), gramatická kategorie, rod, číslo, pád, kmenový princip, rodový princip, životnost, neživotnost, splývání o-kmenů s u-kmeny.

Průvodce studiem

Učebnici historické gramatiky už jste, milí studenti, využili při seznámení s vývojem hláskosloví, nyní budete v její četbě pokračovat při studiu základů staročeského skloňování. Náš text pouze uvádí a heslovitě komentuje to nejdůležitější, co máte z tohoto učiva zvládnout. Hlavním účelem proniknutí do dané problematiky je získání schopnosti vysvětlit jevy současného skloňování historickým vývojem některých typů deklinací.

Čím lze objasnit variantnost v současné deklinaci substantiv? Proč u některých deklinačních typů (vzorů) existují podtypy (podvzory)? Vysvětlení může dát jedině vhled do historického vývoje skloňování.

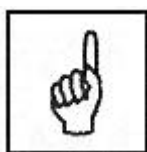
6.1 Druhy deklinací

- ve staré češtině existovaly 3 typy deklinací; vývojově nejmladší je deklinace adjektivní (složená)

	zájmenná	adjektivní (složená)	jmenná
nom. sg. M živ.	ten	dobry	člověkø
gen. sg. M živ.	toho	dobrého	člověka

6.1.1 Vznik adjektivní (složené) deklinace

- deklinační složená z **jmenného tvaru adjektiva + zájmena jь, ja, je**; původní tvar podlehl stahování (10. stol.)

	M	F	N
1. p.	dobrъ-jь	dobra-ja	dobro-je
2. p.	dobra-jego		
3. p.	dobru-jemu		

dobry (o-km. + a-km.)

pěší (jo-km. + ja-km.)

6.2 Jmenné gramatické kategorie

- pád**: od nejstarších dob má čeština 7 pádů, vyjadřovaly se různými koncovkami;
- číslo**: sg., pl., du.; duál zaniká koncem 15. stol.;
- rod**: **kmenový princip** → **rodový princip** (M, F, N); rod původně gramatická kategorie nevýznamná, ale od konce psl. období byl kmenový princip skloňování na ústupu (kmenotvorné hlásky v důsledku hláskových změn zanikaly nebo se měnily), postupně ve jmenné deklinaci princip rodový převládl; ve staré češtině tento proces teprve probíhal, proto je nutné přihlížet k rozdělení deklinačních typů podle kmenů i rodů → větší počet typů (viz **Tabulka jmenné deklinace** níže);

- **životnost – neživotnost** u M: změnou **genitiv-akuzativ** vzniká nový ak. sg. pro živ. (nejdřív u osob), původní se shodoval s nom. sg., což bylo nevýhodné pro rozlišení subjektu a objektu děje (*bratr bije syn*); během 15. a 16. stol. přešel i ke zvířecím jménům (*vidím vlk, vsednout na kůň*); od 14. stol. specifické koncovky životných M i v jiných pádech, v 17. stol. vývoj završen (viz níže v kap. 6.4).

6.3 Jmenné deklinační typy

Přehledná **Tabulka jmenné deklinace** ukazuje následující změny ve skloňování substantiv, které proběhly v době praslovanské, pračeské a staročeské:

- skloňování podle kmenového principu → rodový princip;
- rozštěpení některých typů na „tvrdé“ a „měkké“;
- uplatnění principu životnosti – neživotnosti (a zohlednění přirozeného rodu u a-kmenů);
- ústup některých neproduktivních typů (zejm. konsonantických).

VÝVOJ JMENNÝCH DEKLINAČNÍCH TYPŮ							
	výchozí (le.) stav	uplatnění gramatického rodu	působení psl. kmenotvorného -i-	pračeské rozdělení	uplatnění principu životnosti	novočeské typy	
vokálníké kmeny	o-kmeny	o-kmeny m.	o-kmeny m. — chlap	—	—	pán	
						hrad	
			jo-kmeny m. — orač	—	—	muž	
		stroj					
		o-kmeny n.	o-kmeny n. — město	—	—	město	
						jo-kmeny n. — mor'e	moře
	jo-kmeny n. — znameníe		stavení				
	u-kmeny	u-kmeny m.	u-kmeny — syn	—	—	—	
							ju-kmeny — x
	u-kmeny n.	— x		—		—	
a-kmeny		a-kmeny	a-kmeny — žena	—	—	žena	
	předseda						
	ja-kmeny		—	—	—	nůše	
soudce							
—	—	—	—	—	—	píseň	
i-kmeny	i-kmeny f.	i-kmeny f. — kost	—	—	—	kost	
						i-kmeny m. — gost	— x
ū-kmeny	ū-kmeny	w-kmeny — svckrev	— x		—		
konzonantické kmeny	n-kmeny	n-kmeny m. — kámen	—	—	—	— x	
						n-kmeny n. — ráma	— x
		nt-kmeny — nt-kmeny — kur'ä	—		kuře		
	s-kmeny	s-kmeny	s-kmeny — nebe	— x		—	
	r-kmeny	r-kmeny	r-kmeny — máti	— x		—	
	t-kmeny	t-kmeny	t-kmeny — loket	— x		—	

Tabulka jmenné deklinace

(Převzato z: LAMPRECHT, A., ŠLOSAR, D., BAUER, J. *Historická mluvnice češtiny*. Praha: SPN, 1986, s. 140.)

Dnešní stav (novočeský) – viz poslední sloupec tabulky:

- **maskulina:** 4 deklinace rozlišené měkkostně a kategorií životnosti, a-kmenový typ předseda, ja-kmenový typ soudce;
- **feminina:** ze 4 deklinačních typů 3 navazují na dřívější stav, nehistorický typ „píseň“ se ustaluje mezi 16.–18. stol. (vznikl

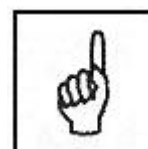
vzájemným ovlivňováním, kolísáním mezi substantivy ja-kmenové a i-kmenové deklinace);

- **neutra**: deklinační typ tvrdý, měkký, 1 produktivní stažený typ (stavení), jediná produktivní konsonantická deklinace (kuře).

6.4 Vývoj o-kmenové deklinace

	sg. – pův. pč. koncovky		pl. – pův. pč. koncovky	
1.	chlap		chlapi	-ové u-km.
2.	chlap-a		chlap	-óv u-km. (ó>uo>ů)
3.	chlap-u	-ovi u-km.	chlapóm	
4.	chlap	-a gen.-ak.	chlapy	
5.	chlap-e	-u (vlku) u-km.	chlapi	
6.	chlap-ě	-u/-ovi dat.-lok. -ovi u živ. (chlapovi) (stromk-u x -ě)	chlapiech	-ech u-km.
7.	chlap-em		chlapy	

- **splývání o-kmenů s u-kmeny** (kolem r. 1300; u-kmenové koncovky posloužily k odlišení skloňování živ. a neživ. maskulin)
- nevýhodná homonymie nom. a ak. sg. u živ. (subjekt a objekt děje neodlišen) odstraněna změnou „**genitiv-akuzativ**“: otec bije bratr → otec bije bratra

Životnost – neživotnost v sg.

	o-km.		u-km.	
1.	chlap		syn	
2.	chlap-a	> živ.	syn-u	> než. (x les, sýr, chléb...)
3.	chlap-u	> než.	syn-ovi	> živ.

Životnost – neživotnost v pl.

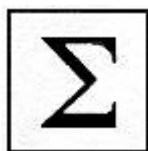
	sg.	pl.	sg.	pl.
1.	chlap	chlapi	hrad	hradi>hrady (ak.-nom.)
4.	chlapa	chlapy	hrad	hrady

- pův. stejné koncovky v nom. u živ. a neživ.: vlci, vlkové, potoci, potokové, hradi, skutkové, časové... :
potoci > potoky z ak. pl. kvůli tvarové symetrii (16.–17. stol.);
- ustálení koncovek nom. pl. v době NO:

osoby: -i/-ové (páni, pánové)

živočichové: -i (vlci)

neživotná: pův. ak. pl. (potoky).

Shrnutí kapitoly

- Ve staré češtině existovaly tři typy deklinace – jmenná, zájmenná a složená.
- V průběhu vývoje od doby praslovanské k novočeské došlo k některým změnám při vyjadřování jmenných gramatických kategorií; významnou změnou je přechod od kmenového principu skloňování k principu rodovému a vznik nové kategorie u maskulin – životnosti.

Kontrolní otázky a úkoly:

1. Vyjmenujte staročeské druhy deklinací.
2. Vysvětlete vznik složené (adjektivní) deklinace a vývoj jejích tvarů.
3. Objasněte pojmy **kmenový princip** a **rodový princip**.
4. Vysvětlete proces splývání o-kmenů s u-kmeny. K čemu tento jev posloužil?
5. Jaký typ změn označují názvy **genitiv-akuzativ** a **akuzativ-nominativ**?

Úkoly k textu

1. K jednotlivým novočeským deklinačním typům (vzorům) uveďte jejich staročeské předchůdce.

2. Porovnejte dnešní skloňování vzorů **pán, hrad, muž** a **stroj** s jejich skloňováním staročeským a určete, které současné tvary jsou od původu o-kmenové, které koncovky sem přešly od u-kmenů a jakých koncovek bylo užito k rozlišení jmen životných a neživotných.
3. Vysvětlete odlišnost koncovek ve 2. pádě sg. neživotných maskulin *hrad* a *les* – **hradu x lesa**.
4. Co je **duál**? V odborné literatuře vyhledejte, co vyjadřoval a u kterých slovních druhů se vyskytoval. Vyjmenujte také pozůstatky duálu v současné češtině.
5. V první části úryvku z Husova listu *Věrným Čechům* (kap. 4.3, s. 61) vyhledejte podstatná jména a zařaďte je k deklinačnímu typu.

Citovaná a doporučená literatura

- CUŘÍN, F. *Vývoj českého jazyka a dialektologie*. Praha: SPN, 1977.
- LAMPRECHT, A., ŠLOSAR, D., BAUER, J. *Historická mluvnice češtiny*. Praha: SPN, 1986.
- KOL. AUTORŮ. *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: LN, 2002.
- KOMÁREK, M. *Dějiny českého jazyka*. Brno: Host, 2012.
- PLESKALOVÁ, J. *Stará čeština pro nefilology*. Brno: MU, 2001.

7 Staročeská konjugace

V této kapitole se dozvíte:

- základní informace o slovesných gramatických kategoriích,
- jak se změnil systém staročeských časů,
- poznámky k vývoji některých slovesných tvarů.

Po jejím prostudování byste měli být schopni:

- vysvětlit změny v koncovkách některých přítomných tvarů,
- objasnit vývoj v soustavě minulých časů,
- charakterizovat dělení sloves do slovesných tříd podle přítomného kmene a přesuny staročeských sloves mezi třídami.

Klíčová slova kapitoly: gramatické kategorie, osoba, číslo, způsob, čas, slovesný rod, vid, kmen přítomný, kmen infinitivní, atematická slovesa, slovesná třída, singulár, plurál, duál, indikativ, imperativ, kondicionál, přezens, futurum, préteritum, aorist, imperfektum, plusquamperfektum, aktivum, pasivum, dokonavost, nedokonavost.

Průvodce studiem

Pouhé minimum z historické konjugace máte za úkol, milí studenti, nastudovat! Zaměřte se na nejvýznamnější změny v rámci jednotlivých slovesných gramatických kategorií, zejm. na systém stč. časů, a na největší odlišnosti mezi některými tvary staro- a novočeskými, které byste měli být schopni vysvětlit po prostudování příslušných pasáží v učebnicích historické mluvnice. Tato kapitola je opět pouhým vodítkem pro rozsah studované látky nebo pro opakování učiva.

V následujícím textu se setkáte s morfologickými pojmy, z nichž některé budou pro vás nové (zejména v kategorii slovesných časů) – osvojte si jejich přesné významy; současně si připomeňte (ze studia novočeského tvarosloví) rozdíl mezi slovesy tematickými a atematickými a také skutečnost, že různé slovesné tvary se tvoří od různých kmenů: některé od kmene přítomného

(přidáním formantů ke kmeni přítomnému), jiné od kmene infinitivního – viz následující přehled.

Přítomný kmen:

indikativ přítomna, imperativ, nt-ové participium, některá imperfekta;

Infinitivní kmen:

aorist, některá imperfekta, participia: l-ové, s-ové, n-ové, t-ové;

Atematická slovesa:

býti, jísti, věděti, dáti, jmiati.

7.1 Gramatické kategorie sloves

Současná morfologie rozlišuje u určitých slovesných tvarů tyto gramatické kategorie (významy): osobu, číslo, způsob, čas, rod, vid. Existence některých kategorií nebo způsob jejich vyjadřování v době předhistorické i historické mohly být odlišné (významný je tento posun v kategorii slovesného času – děj se v nové češtině již nevyjadřuje bohatou škálou forem, ale např. lexikálně, syntakticky nebo větosledem).

7.1.1 Osoba

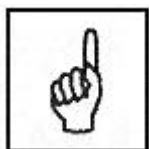
- **1. os.** – mluvčí;
- **2. os.** – adresát;
- **3. os.** – osoba na komunikaci nezúčastněná, nepříznaková (neutrální), k jejímu odlišení stačil tvar s nulovou koncovkou, ještě v předhistorické době zanikl formant *-tь* v indikativu přítomna (*nesetь*, *pečetь*; jediný pozůstatek – *jest*);

3. os. sg. = holý prez. kmen, podle něj určujeme slovesnou třídu;

v historické době se v préteritu přestalo užívat morfémů 3. osob (asi do konce 15. stol.):

dělal *jest* → dělal

dělali *sú* → dělali

7.1.2 Číslo

- **sg.;**
- **pl.;**
- **du.:** duálové tvary sloves vyjadřovaly gramatickou shodu s podmětem v duálu; ve 14. stol. je duál běžný, ustupuje během 15. stol., u sloves rychleji; ve stč. pouze dva slovesné tvary:

1. os. -vě/-va,

2. a 3. os. -ta

7.1.3 Čas

- **čas přítomný – přezens:** nejstarší, z ide. období;
- **čas budoucí – futurum:** čas „mladý“, nověji vzniklý, pestrost forem ve slovanských jazycích; kolem 14. stol. v češtině v dnešní podobě – jiné tvary u dokonavých a nedokonavých sloves;
- **čas minulý – změny v užívání minulých časů** (zmenšení jejich počtu, viz text níže);

prézens	<i>volám</i>
futurum (ned.)	<i>budu/chcu volati (dř. i budu volal)</i>
futurum exaktum (předčasnost v budoucnosti)	<i>budu zvolal</i>
préteritum	<i>volal jsem</i>
aorist (minulý děj ukončený; děj hlavní)	<i>zvolach</i>
imperfektum (minulý děj neukončený, doprovodný)	<i>volajiech</i>
plusquamperfektum (antepřéteritum; předminulý děj, předčasnost v minulosti)	<i>byl jsem volal, biech volal, bych volal</i>

➤ **koncovky 1. os. sg. ind. prez.:**

všechna tematická slovesa původně **-u**, pouze 5 atematických sloves **-m** → rozšíření koncovky -m od těchto 5 sloves (od 2. čtvrtiny 14. stol. do poč. 15. stol.) ke slovesům 4. a 5. třídy:

dělaju → dělám, prošu/proši → prosím

➤ **koncovky 1. os. pl. ind. prez.:**

tematická slovesa původně **-m/-my/-me**, po průniku -m do 1. os. sg. se v pl. užívalo -my/-me, -me převládlo

- změna v užívání min. časů:

aorist + imperfektum x préteritum:

- zánik jednoduchých minulých časů ve 14.–15. stol.; z mluveného jazyka ustupují od konce 14. stol., v psaných textech se udržely ještě v 15. stol.; příčina zániku – vázanost na slovesný vid + nevýhodná homonymie tvarů 2. a 3. os. sg.;

- préteritum – tvořilo se od dok. i nedok. sloves, vyjadřovalo jmenný rod (M, F, N), od 15. stol. převládlo;

zánik formantů 3. osob + syntetizace tvarů 2. os. sg.:

volal jest → volal

volali sú → volali;

2. os. sg.: jsi → js → s; dělal jsi → dělaljs → dělals (= syntetizace)

7.1.4 Způsob

- **indikativ**
- **imperativ:** imper. 3. osob (shodný s tvarem 2. osob → nevýhoda odstraněna opisným tvarem : přijď → ať přijde); pozůstatek: buď vůle tvá, přijď království tvé
- **kondicionál:** aoristová forma plusquamperfekta

1. os. sg. dělal bych

2. os. sg. dělal by → bys (odstranění nevýhodné homonymie, -s vlivem syntetizace préterita, 16. stol.)

3. os. sg. dělal by

(3. os. pl. bychu → by)

7.1.5 Rod slovesný

Slovesný rod (x jmenný rod – u sloves jen u l-ového participia):

- aktivum
- pasivum: problémy při překladech z latiny ve 14. stol., bylo nutno ujasnit pasivum → vznik nového, tzv. opisného pasiva (je souzen, byl souzen).

7.1.6 Vid

- tvoření pomocí prefixace, sufixace;

- na poč. 14. stol. mělo každé sloveso možnost vidové dvojice, dobudoval se protiklad dokonavosti – nedokonavosti → rozhodující překážka pro aorist a imperfektum (jejich vázanost na vid); nově se vytvořil protiklad násobenost (rozvinut do 16. stol.)

7.2 Vývoj slovesných tříd a typů

Novočeské rozdělení sloves do slovesných tříd a jejich zařazení k jednotlivým typům se liší od stavu staročeského (viz tabulka níže). Změny – **přesuny sloves mezi třídami** byly způsobovány hláskovými změnami, ale i pro vyrovnání nesouladu mezi kmenem infinitivním a přítomným:

- vzniklo jiné sloveso (rozštěpilo se):

plovu – plovati

pluju – plúti;

- přechod k jiné třídě – k produktivnímu typu, zřetelně vyjadřujícímu vid (kvůli zamezení souhláskové alternace v kořeni):

např. typ „mažu“ (1. tř.) k 5. tř. (volám):

kulžu → kulhám

žebřu → žebrám

lécu → létám

hvížd'u → hvízdám;

sloves 1. tř. bylo mnohem víc než dnes – přešla do jiných tříd (např. do 2. tř.):

sadu, siesti → sednu

lahu, léci → lehnu

vrhu, vrci → vrhnu

padu, pásti → padnu.

VÝVOJ ČESKÝCH SLOVESNÝCH TŘÍD A TYPŮ				
	staroslověnské	rozdělení staročeské	novočeské	
I. Aa	vedq vesti	vedu vésti	nese nésti	
	pekq pešti	peku péci	bere bráti	
	marq mrěti	mru mřieti	peče péci	
	panq pęti	pnu pieti	umře umřiti	
		mažu mazati	maže mazati	
	b	plouq pluti	plouu plúti	
	Ba	berq brati	beru bráti	
	b	zouq zovati	zouu zováti	
	II. A	dvignq dvignęti	tiskru tisknúti	tiskne tisknouti
		B	minq minęti	minu minúti
III. Aa	znajq znati	kryju krýti	kryje krýti	
	kryjq kryti			
	saždajq saždati			
	umějql uměti			
	b	borjq brati		
	Ba	lajq lajati	kupuju kupovati	kupuje kupovati
b	kupujq kupovati			
IV. A	prošq prositi	prošu prositi	proší prositi	
	trpjq trpěti	trp'u trpěti	trpí trpěti	
	sępljq sępati		sází sázeti	
V.		dělaju dělati	dělá dělati	
		sázęju sázěti		

—————●—————→	v důsledku stažení
—————●●—————→	v důsledku stažení a přehlásky 'ǫ>ie
-●-●-●-→	následkem splýnutí kmenotvorného -j- s předcházející souhláskou
- - - - -→	výsledek sblížení tvarů přítomných s infinitivními (vytvoření nového infinitivu nebo rozštěpení slovesa ve dvě)

Tabulka vývoje českých slovesných tříd a typů
(Převzato z: LAMPRECHT, A., ŠLOSAR, D., BAUER, J. *Historická mluvnice češtiny*. Praha: SPN, 1986, s. 202.)

Ukázka různých tvarů tvořených od jednoho slovesa

Vzor <i>vedu, vésti</i>		
indikativ přítomna	imperativ	imperfektum
1. <i>vedu</i>	–	<i>vediech</i>
2. <i>vedeš</i>	<i>vedi (ved)</i>	<i>vedieše</i>
3. <i>vede</i>	<i>vedi (ved)</i>	<i>vedieše</i>
pl. 1. <i>vedem, -me, -my</i>	<i>veděm, -me, -my (vedme)</i>	<i>vediechom, -me, -my</i>
2. <i>vedete</i>	<i>vedte jděte</i>	<i>vediešte, -ste</i>
3. <i>vedú</i>	<i>vedte</i>	<i>vediechu</i>
ak. 1. <i>vedevě, -va</i>	<i>vedvě, -va jděvě</i>	<i>vediechově, -va</i>
2. <i>vedeta</i>	<i>vedta jděta</i>	<i>vediešta, -sta</i>
3. <i>vedeta</i>	<i>vedta</i>	<i>vediešta, -sta</i>
aorist asigmatický	aorist sigmatický	participia
1. <i>(u)ved</i>	<i>(u)vedech</i>	<i>veda, vedúc- (nt-ové)</i>
2. <i>-bede</i>	<i>(-vede)</i>	<i>>ved</i>
3. <i>-vede</i>	<i>(-vede)</i>	<i>vedl, -u, -o (l-ové)</i>
pl. 1. <i>-vedom</i>	<i>-vedechom, -me, -my</i>	<i>ved, vedši, vedše (s-ové)</i>
2. <i>-vedete</i>	<i>-vedeste, -šte</i>	
3. <i>-vedú</i>	<i>-vedechu</i>	
du. 1. <i>-vedově, -va</i>	<i>-vedechově, -va</i>	<i>veden, -a, -o (n-ové)</i>
2. <i>-vedeta</i>	<i>-vedesta, -šta</i>	
3. <i>-vedeta</i>	<i>-vedesta, -šta</i>	sup. <i>vest</i>

(Převzato z: LAMPRECHT, A., ŠLOSAR, D., BAUER, J. *Historická mluvnice češtiny*. Praha: SPN, 1986, s. 209. Upraveno.)

Shrnutí kapitoly

- Způsob vyjadřování jednotlivých slovesných kategorií v době předhistorické i historické mohl být odlišný; významný je tento posun v kategorii slovesného času – děj se v nové češtině již nevyjadřuje bohatou škálou forem, ale např. lexikálně, syntakticky nebo větosledem.
- Novočeské rozdělení sloves do slovesných tříd a jejich zařazení k jednotlivým typům se liší od stavu staročeského; přesuny sloves mezi třídami byly způsobovány hláskovými změnami, ale i pro vyrovnání nesouladu mezi kmenem infinitivním a přítomným.

Kontrolní otázky a úkoly:

1. Vyjmenujte slovesné tvary, které se tvořily od kmene přítomného a infinitivního.

2. Vyjmenujte staročeské minulé časy jednoduché a složené a objasněte způsob jejich užívání.
3. Zdůvodněte, proč byly jednoduché minulé časy vytlačeny tvary préterita.
4. Popište složení tvarů préterita a jejich vývoj (změnu v některých osobách).
5. Popište tvar kondicionálu; čím jsou od původu formanty *bych, by, bychom, byste*?

Úkoly k textu

1. Seznamte se s časováním atematických sloves (s pomocí učebnice historické gramatiky).
2. V úryvku z bajky *O lišce a o čbánu* si podtrhněte slovesné tvary a určete u nich gramatické kategorie.

*Liška počě sě točiti,
by mohla co uhoniti;
točivši sě sěmo i tam
i uběže k pustým kamnám,
a když sě v niestěji vtoči,
inhd v kamnách čbána zoči.
Vecě: „Dobry večer, čbáne,
kak sě jmáš, mój milý pane?“
Čbán lišce nice nevecě
a ona vzešši jej na plece
potěšči sě s ním ven z pústek.
Tu ji potka onen chrústek;
vecě: „Liška, co to neseš,
že nohami jedva pleteš?“
Ona vecě: „Nesu čbána,
mého milostného pána.“
Zdáše sě jie j nésti těžek;
vznešši jej na jeden břiežek
i pusti jej dolóv opak
řkúc: „Jázt' tobě učini tak,“
vecě, „pójdiž dolóv, čbáne,
těžeks mi nésti, mój pane!“
(...)
Tak sě liška přemúdrila,
svój život marně ztratila,
ot čbána z hlíny slepeného
zbyla liška života svého.*

Korespondenční úkol

Proveďte jazykový rozbor úryvku libovolné stč. památky:

- vyberte si úryvek staročeského textu o rozsahu kolem 20 veršů (nejlépe z 14., příp. 15. stol.);
- zvolený staročeský text doslovně přeložte do současné češtiny;
- porovnejte staročeskou a novočeskou podobu a pojmenujte zachycené hláskové změny;
- určete gramatické kategorie a deklinační typ staročeských substantiv;
- určete gramatické kategorie osoby, čísla, způsobu a času u staročeských slovesných tvarů.

Vypracování této seminární práce je podmínkou k vykonání zkoušky.

Citovaná a doporučená literatura

BĚLIČ, J., KAMIŠ, A., KUČERA, K. *Malý staročeský slovník*. Praha: SPN, 1978.

CUŘÍN, F. *Vývoj českého jazyka a dialektologie*. Praha: SPN, 1977.

LAMPRECHT, A., ŠLOSAR, D., BAUER, J. *Historická mluvnice češtiny*. Praha: SPN, 1986.

KOL. AUTORŮ. *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: LN, 2002.

KOMÁREK, M. *Dějiny českého jazyka*. Brno: Host, 2012.

PLESKALOVÁ, J. *Stará čeština pro nefilology*. Brno: MU, 2001.

Internetové zdroje:

<http://vokabular.ujc.cas.cz> (Vokabulář webový)

<http://www.manuscriptorium.com> (historické knižní fondy)

